

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ TARİHİ BİLİM DALI**

**ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MARİFETNAME'SİNDEKİ
KOZMOLOJİK GÖRÜŞLERİNİN ANALİZİ VE GÜNÜMÜZ BİLİMİ
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Hazırlayan

Arif ÜNAL

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Nurten GÖKALP

Ankara-2010

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ TARİHİ BİLİM DALI**

**ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MARİFETNAME'SİNDEKİ
KOZMOLOJİK GÖRÜŞLERİNİN ANALİZİ VE GÜNÜMÜZ BİLİMİ
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Hazırlayan

Arif ÜNAL

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Nurten GÖKALP

Ankara-2010

ONAY

Arif ÜNAL tarafından hazırlanan “**Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Marifetname’sindeki Kozmolojik Görüşlerinin Analizi ve Günümüz Bilimi Açısından Değerlendirilmesi**” başlıklı bu çalışma, 25.06.2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda *oybirliği* ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı/İslam Felsefesi Tarihi Bilim* dalında *Yüksek Lisans Tezi* olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Nurten GÖKALP
(Başkan)

Prof.Dr. Veli URHAN

Doç.Dr. İbrahim MARAŞ

ÖNSÖZ

Kozmoloji, insanlığın başlangıcından günümüze kadar tarihsel sürecin her döneminde düşünürlerin, filozofların, din adamlarının ve hatta halkın dikkatini çekmiş, bu konuda çeşitli teori ve düşünceler ileri sürülmüştür. Milattan sonra ikinci yüzyılda Batlamyus (M.S.168) ilkçağ filozof ve astronomlarının dağınık haldeki bilgilerini derleyerek sistematize etmiş ve Batlamyus teorisi'nde denin yer merkezli bir teori geliştirmiştir. Teoriye Aristoteles'in (M.Ö. 384-322) tesirinden dolayı Aristoteles- Batlamyus kapalı evren modeli de denmektedir. Bu teoride Batlamyus, dünyanın sabit ve hareketsiz olduğunu, gezegen (Batlamyus teorisine göre güneş sistemindeki yedi gezegen şunlardır: Güneş, ay, Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn) ve sabit yıldızların yerin etrafında dolandığını iddia etmiştir.

Müslümanlar astronomiyle ilk defa miladi 8. asırda Batlamyus'un yer merkezli teorisiyle tanışmışlar. M. 10. Yüzyıl başlarından itibaren Batlamyus kozmolojisini benimsemişlerdir. Batlamyus teorisi, Müslüman astronomlarca aralıklarla tenkide tabi tutulsa da, geçerliliğini 16. Yüzyılda Avrupa'da Kopernik'in (ö.1543) ortaya attığı güneş merkezli görüşe kadar korumuştur. Güneş merkezli sistemi ilk ortaya atan Sisamlı astronom Aristarkus (M.Ö. 310-230)'tur. Aristarkus'un görüşleri Kopernik modeline temel olmuştur. Pythagoras (M.Ö. 584-504) ve Eflatun (M.Ö. 427-347) gibi filozoflardan da etkilenen Kopernik 1547'de teorisini sistemleştirerek ortaya atmıştır. Kopernik sistemine göre güneş sabittir, yer güneşin etrafında, ay yerin etrafında, diğer yıldızlar ise yine güneşin etrafında dolanırlar. Bu iki görüşü uzlaştırmaya çalışan Tyhco Brahe (ö. 1601) üçüncü bir görüş ortaya atmıştır. Brahe'ye göre yer sabittir. Ay, güneş ve sabit yıldızlar yerin etrafında, geri kalan yıldızlar ise güneşin etrafında dönerler. Kopernik ve Tyhco Brahe'nin sistemlerini Osmanlı 17. ve 18. yüzyıllarda tanımaya başlamıştır.

20. yüzyılın başlarında Hollandalı astrorom Willem de Sitter'in 1917 yılında ortaya attığı Big Bang (Büyük Patlama) Teorisi 1922 yılında Rus astronom

Alexander Friedman'ın yazdığı bir makaleyle desteklendi. Bu teori günümüzde bilimsel olarak temellendirilen en geçerli teoridir.

Biz bu çalışmamızda 18. yüzyıl İslam coğrafyası ve Osmanlı'daki kozmoloji anlayışını, İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinden yola çıkarak anlamaya çalışacağız. İbrahim Hakkı Marifetname'sinde, eski astronomi denen "Batlamyus teorisi ve yeni astronomi diye de adlandırılan "Kopernik sistemi" ne yer vermiş. Ayrıca Marifetname'nin önsözünde "İslam Astronomisi" başlığı altında yer verdiği bir anlayıştan da bahsetmiştir. İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinde "İslam Astronomisi" başlığıyla yer verdiği bu anlayış, İslam'ın temel eserleri Kur'an ve hadislere dayanmadığı gibi, Müslüman astronomların deney ve gözleme dayanarak ortaya koymuş olduğu İslam astronomisiyle uzaktan yakından bir ilgisi bulunmaz. Tamamen efsane ve hurafelere dayanan, cahil halk kesiminin meylettiği bir anlayış olan İslam astronomisi konusuyla birlikte, eski ve yeni astronomiyi de İbrahim Hakkı'nın nazarında tahlil edeceğiz.

Bu çalışmamızda 18. yüzyıl Osmanlı Kozmoloji anlayışını İbrahim Hakkı'nın nazarında tahlil edip o devirdeki kozmolojik gelişmelerin seviyesini görmek ve günümüz bilimi ışığında bir değerlendirmeye tabi tutmak amaçlanmıştır.

Çalışmam esnasında beni gayretlendirerek yardımlarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Nurten GÖKALP'e, bu projenin hazırlanmasında büyük emekleri olan Doç. Dr. Ferit USLU hocama, ayrıca tenkit ve fikirlerinden istifade ettiğim ve bazı kaynaklara ulaşmamda yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY, Prof. Dr. Mevlüt UYANIK, Doç. Dr. Şaban HAKLI ve Prof. Dr. Yavuz UNAT, Dr. M. Suat DEMİR hocalarıma, tezin yazımı, tashihi ve bazı eserlerin temininde yardımını gördüğüm Hitit Üniv. İlahiyat Fakültesi Kütüphane sorumlusu Ceyhun ÜNLÜER'e teşekkürü bir borç bilirim.

Arif ÜNAL

ANKARA 2010

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	v
GİRİŞ	1
ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI	1
(1703–1780)	1
1- HAYATI	1
2- KİŞİLİĞİ	8
3- ESERLERİ	10
3.1. <i>Ana Eserleri</i>	12
3.1.1. Divan (İlâhinâme)	12
3.1.2. Marifetname (1757)	12
3.1.3. İrfâniye (1761)	12
3.1.4. İnsaniye (1763)	13
3.1.5. Mecmuatü'l-meanî (1765)	13
3.2. <i>Evlât Eserler</i>	14
3.2.1. Tuhfetü'l-kiram (1766)	14
3.2.2. Nuhbetü'l-kelam (1768)	14
3.2.3. Meşariku'l-yûh (1771)	14
3.2.4. Sefîne-i Nûh (1773)	14
3.2.5. Kenzü'l-fütûh (1774)	15
3.2.6. Definetü'r-Rûh (1775)	15
3.2.7. Ruhu's-Şürûh (1776)	15
3.2.8. Ülfetü'l-en'âm (1776)	15
3.2.9. Urvetü'l-İslâm (1777)	15
3.2.10. Hey'etü'l-İslâm (1777)	16
MARİFETNAME	16
1. <i>Marifetname'nin Takdimi</i>	16
2. <i>Marifetname'nin Konusu</i>	18
3. <i>Marifetname'nin Kaynakları</i>	20
4. <i>Marifetname'nin Nüshaları</i>	24

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMANLARIN KOZMOLOJİ İLE TANIŞMALARI VE “İSLAM KOZMOLOJİSİ”NE GENEL BİR BAKIŞ

1- MÜSLÜMANLARIN ASTRONOMİ ALANINDA VERMİŞ OLDUKLARI ESERLER	31
2- OSMANLI’YA ÇAĞDAŞ ASTRONOMİNİN GİRİŞİ	38
3- ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI’NIN MARİFETNAMESİ’NDE ESKİ VE YENİ ASTRONOMİ	44

İKİNCİ BÖLÜM

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI’NIN MARİFETNAME’SİNDEKİ KOZMOLOJİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

1. <i>Âlemin Yaratılışı</i>	50
2. <i>Yer ve Göğün Tabakaları</i>	55
3. <i>Dünyanın Yuvarlaklığı</i>	64
4. <i>Günümüz Bilim ve Felsefesi Işığında İbrahim Hakkı’nın Marifetname’sindeki Kozmoloji Anlayışına Genel Bir Bakış</i>	67
SONUÇ	72
KAYNAKÇA	75
ÖZET	81
ABSTRACT	82

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
s.	: Sayfa
c.	: Cilt
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
ev.	: Çeviren
haz.	: Hazırlayan
ed.	: Editör
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ü.	: Üniversitesi

GİRİŞ

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI

(1703–1780)

1- HAYATI

18. yüzyılın büyük ilim adamı, astronom ve fen âlimi, şair ve mutasavvıfı Erzurumlu İbrahim Hakkı, 18 Mayıs 1703 (2 Muharrem 1115)'te Erzurum'a 37 km. mesafede bulunan, Erzurum'un Hasankale (Pasinler) ilçesinde doğmuştur.¹

İbrahim Hakkı, Marifetname'de geçen bir beytinde kendi doğum tarihini şöyle açıklıyor:

“Hicretin tarihi bin yüz on beş oldu ol bahâr

Kal'a-i ahsen'de İbrahim Hakkı toğdu zâr”²

İbrahim Hakkı'nın babasının kökeni 11. yüzyıl akıncı Türklerine kadar çıkmaktadır. Ataları önce âlim olduklarından dolayı Bağdat sultanının hizmetine girerler. Moğol istilasıyla birlikte ise Fırat bölgesine göç ederler.³ Bir müddet

¹ Erzurumlu İbrahim Hakkı, **Marifetname** İstanbul, 1310-1330, 514; **Marifetname**, İstanbul, 1330, 514; **Marifetname**. Sdl. Turgut Ulusoy, II. cilt, İstanbul, Ahmet Said Matbaası, s. 197. II, 125; Erzurumlu İbrahim Hakkı, **Divan**, haz. Numan Külekçi, Turgut Karabey Erzurum, 1997, 13; Abdülbaki Gölpınarlı, “İbrahim Hakkı”, **Türk Ansiklopedisi**, XIX. cilt, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 507; Mustafa Çağrırcı, “İbrahim Hakkı Erzurumi”, **DİA**, XXI. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 305; Hakkı İbrahimhakkıoğlu, “İbrahim Hakkı'nın Hayatı”, **Hareket Dergisi**, Sayı 42, 1969, s. 19; Uğur İbrahimhakkıoğlu, **Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu, Feyyaz Efendi İle Zakir Bey**, Ankara, 1998, s. 15; Uğur İbrahimhakkıoğlu, **Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu, Feyyaz Efendi İle Zakir Bey**, genişletilmiş 2. baskı, Ankara, 2001, s. 25; Hayrunnisa Çavuşoğlu, “Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Yetiştigi Çevre, Hayatı ve Eserleri”, **192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul, 1974, s. 58; Abdulkadir Karahan, “Mutasavvıf ve Öğretici Şair Olarak İbrahim Hakkı”, **192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul, 1974, s. 28.

² **Marifetname**, s. 514.

³ Hayrani Altıntaş, **Marifetnamede Tasavvuf**, İstanbul, 1981, s. 25.

sonra ise Sivas üzerinden Erzurum'un Hasankale ilçesine yerleşip, Sivas mahallesi denilen mahalleyi kurarlar.⁴

İbrahim Hakkı'nın ana tarafının soyu ise Hz. Peygamber'e kadar dayanmaktadır.⁵ Soyu işte bu iki köklü aileye dayanan İbrahim Hakkı'nın dedesi, Hasankale ahalisinden Dursun Muhammed oğlu Molla Bekir adıyla tanınmış, misafirperver ve sözü dinlenir bir zâttir. İşte bu zâtın 1670 tarihinde bir oğlu dünyaya gelir ve adını Osman koyar. Osman Efendi, yirmi yaşına kadar Hasankale'de, Karaşeyhoğlu Seyyid İbrahim Efendi'den sarf, nahiv, fıkıh, feraiz, hadis, tefsir ve akaid okumuş ve Derviş Efendi namıyla şöhret bulmuştur.⁶

Babası Molla Bekir, Derviş Osman Efendi'yi Hasankale yakınlarındaki Altınbaşak (Kındığı) Köyünden, soyu Hz. Peygamber'e dayanan Şeyhoğlu Dede Mahmud'un kızı Şerife Hanife Hatun ile evlendirmiş, bu evlilikten 18 Mayıs 1703 yılında İbrahim Hakkı dünyaya gelmiştir. İbrahim Hakkı'nın başka kardeşleri de olmuş fakat bunlar üç dört aydan fazla yaşayamamışlardır.⁷

1705'te Erzurum'a taşınan Derviş Osman Efendi'nin Azak Seferine giden babası Molla Bekir, Kefe'de vefat eder. Babasının vefatıyla ailenin bütün işleri Osman Efendi'nin üzerinde kalır. Bir de buna 1709 yılında İbrahim Hakkı'nın annesi olan, hanımı Şerife Hanife Hatunun vefat etmesi eklenince, Osman Efendi'nin üzüntüsü iyice artar. 1705 Ekim'inde Erzurum'a taşınır ve kardeşiyle birlikte manav dükkânı açar. Ancak bu işi bırakır ve Ramazanda imamlık yapmak için Gülahmet Camiinde görevlendirilir. Bu arada Habib Efendi'den tasavvuf okur. O günlerde Lala Paşa Camiine, Özbekli tasavvuf ehli bir şeyh vaiz olarak gelir. Seyahate çıkma ve mürşid bulma arzusuyla yanıp tutuşan Derviş Osman Efendi, Özbekli şeyhin yanına gider ve onu kendisine mürşid yapmak istediğini söyler. Önce buna memnun olan Özbek şeyhi, o gece

⁴ İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt, 1984, s. 1.

⁵ Cemaleddin Server Revnakoğlu, "İbrahim Hakkı'nın Soy Kökü ve Ana Tarafı", **Erzurum Halkevleri Kültür Dergisi**, Sayı VII, 1945, s. 33.

⁶ Zafer Altuğ, Temiray Çelik, **Tarihte ve Günümüzde Hasankale**, İzmir, 1997, s. 379.

⁷ Cemaleddin Server Revnakoğlu, **Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi**, İstanbul, 1961, s. 11.

rüyasında Osman Efendi'nin bir büyük manevi sahibinin olduğunu öğrenir. Ertesi gün bu büyük müjdeyi Derviş Osman Efendi'ye verir ve bu yüzden kendisini kabul edemeyeceğini söyler.⁸

Derviş Osman Efendi, mürşidini bulmak amacıyla oğlu İbrahim Hakkı'yı iki kardeşine bırakarak, çok değer verdiği dostu Eyüp Efendi ile yola çıkar ve Bitlis'e varırlar.⁹

Hac niyetiyle Siirt'e doğru yola çıkarlar. Hizan kasabasında, Siirt'e doğru giden bir kervanla karşılaşır ve onlara yoldaş olurlar. Bu kervandan Siirt'in Tillo Köyünde Şeyh İsmail¹⁰ adında bir mürşid-i kâmilin bulunduğunu işitirler. Kervandan bir ihtiyarı göndererek ziyaret için izin isterler. Şeyh İsmail Fakirullah o ihtiyara, "Onlardan birisi burada kalacak, diğeri Erzurum'a geri dönecek." der ve onlarla görüşmeyi kabul eder.¹¹

Yıllardır arzu ettiği, heyecanla aradığı mürşidini bulan Derviş Osman Efendi, Tillo'ya yerleşerek, kendini din ve ibadete verir ve şeyhine tam bir teslimiyetle nice marifet ve devlete erişir. İki ay kadar Tillo'da kalan arkadaşı Derviş Eyüp Efendi ise Erzurum'a geri döner.

Ertesi yıl, dokuz yaşındaki İbrahim Hakkı, babasını özler ve amcası Şeyh Ali Efendi ile 1711'de babasının yanına Tillo'ya gelir. Burada şeyhi İsmail Fakirullah hazretlerinin kendi evinin karşısında onlar için yaptırmış olduğu hücrede babasıyla birlikte yaşamaya başlarlar.

Osman Efendi, kendine hücredaş edindiği oğlu İbrahim Hakkı'ya ölünceye kadar şefkat ve sevgiyle ilim-irfan öğretmiştir.

İbrahim Hakkı'nın fikrî alt yapısını bu hücrede oluşturan Derviş Osman Efendi, 24 Mayıs 1720'de vefat etmiştir.

⁸ **Divan**, s. 14-15.

⁹ Mesih İbrahimhakkıoğlu, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul, 1973, s. 13.

¹⁰ Bkz. İbrahim Hakkı'nın Tillo'daki torunlarından Celalettin Toprak'ın, **Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası İsmail Fakirullah**, Basılmamış Lisans Tezi, Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi, 1975.

¹¹ Amil Çelebioğlu, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Ankara, 1988, s. 2.

Altı yaşında annesini, on yedi yaşında babasını kaybeden İbrahim Hakkı, her ne kadar Marifetnamesinde şeyhini daha ilk gördüğünde;

“İlk görüşümde hikmet-i Bâri ile ol azizin didârı,

Pederimden ziyâde bana biliş ve tanış gelmiştir.”¹²

dese de, Tillo’da kendini yalnız hissettiğinden dolayı Erzurum’a dönerek, büyük amcası Molla Muhammed’in evine yerleşir. Erzurum Müftüsü şair Hâzık Mehmed Efendi’den Arapça, Farsça dersler alır ve aynı zamanda şiir lisanını ve sanat duygusunu geliştirir.¹³

1728 ilkbaharında sekiz yıllık bir ayrılıktan sonra ikinci defa Tillo’ya, çok sevdiği Şeyhinin yanına gider ve babasının hüccesine yerleşir. Yedi yıl boyunca şeyhinden tasavvuf talim eder ve meslekte iyice ilerler.¹⁴ 1735’te şeyhi İsmail Fakirullah vefat edince, Tillo’da da yalnızlık çeken ve garip kalan İbrahim Hakkı Erzurum’a geri döner. Daha önce babasının da imamlık yaptığı Yukarı Habib Efendi Camiine imam olur. Otuz üç yaşına giren İbrahim Hakkı, Firdevs hanımla evlenir. Bu ilk evliliğinden İsmail Fehim ve Ahmet Naimi adında iki erkek evladı dünyaya gelir. 1738 yılında hac farizasını yerine getirmek için ilk defa hacca gider. Dönüşte eski görevine devam eder ve Hüseyin Bey’in kızı Fatma hanımla ikinci evliliğini yapar. Bu hanımından olan çocuklar yaşamamışlardır. İkinci evliliğinden dolayı kendisini hocası ve dostu Mehmed Hâzık Efendi şu beyitle tenkit etmiştir:

Eylerse sid şahsa felek pirezen düzen

Eyler girân, nikâh ile pâbeste-i düzen.*

İbrahim Hakkı bu dostuna şu nükteli cevabı vermiştir:

Emvâc-ı kesret içre yem-i vahdeti sezen

Deryadil erdir ol ne keder alsa da se zen**

¹² **Marifetname**, s. 516.

¹³ Çağrı, a.g.e., s. 305; Hikmet Eren, Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Hayatı, Kişiliği ve Eserleri, Ankara, 2003, s. 4.

¹⁴ **Divan**, 16.

* “Felek bir kimseye tuzak kurarsa, ona iki kadını mesuliyeti ağır bir nikâh ile ayak bağı eyler.”

** “Çokluk dalgaları içinde vahdet denizini hissedip sezen kimse, okyanus gibi bir gönül eridir, üç kadın da olsa gam değildir.

1747'de İstanbul'a giden İbrahim Hakkı, şeyhi İsmail Fakirullah'ın Sultan I. Mahmud nezdindeki saygınlığından yararlanarak Sultan I. Mahmud'la görüşmüş, onun ilgi ve takdirini kazanarak, saray kütüphanesinde ilmî faaliyetlerini gerçekleştirmek için ruhsat almıştır. İstanbul'da iken müderrislik payesi verilen İbrahim Hakkı'ya, Erzurum'daki Abdurrahman Gazi Dede tekkesinin zaviyedarlığı tevcih edilmiştir.¹⁵ Bir süre sonra Erzurum'a dönen İbrahim Hakkı, Yukarı Habib Efendi Camiindeki görevine bir müddet devam etse de, sonra bu görevi oğlu İsmail Fehim'e bırakır.¹⁶ İlmî faaliyetlerine daha fazla zaman ayırabilmek için günlerinin çoğunu Hasankale'de geçirmeye başlar.

Bu arada Hasankaleli Belkis Hanım ile üçüncü evliliğini yapar. Bu evliliğinden Gülsüm adında bir kızı ve Muhammed Şakir adında bir oğlu dünyaya gelir. Dördüncü evliliğini, Belkis hanımla evlendikten üç yıl sonra Züleyha hanımla yapar. Züleyha hanımdan Osman Nedim isminde sarışın bir oğlu dünyaya gelmiştir.¹⁷ Son iki hanımı Hasankale'de, ilk iki hanımı ise Erzurum'da kalır.¹⁸

1755'te^{***} resmi bir görev için İstanbul'a çağırılan, Erzurum gümrükçüsü ve baba dostu Mehmed Sun'ullah Ağa'nın kendisine yol arkadaşı olmasını teklif etmesi üzerine, zaten ilmî araştırmalar yapmak için İstanbul'a gitmeyi planlayan İbrahim Hakkı, bu teklifi kabul ederek ikinci defa İstanbul'a gitti.

Sultan I. Mahmud'un kütüphane-i hümayunundan yararlanma izni verilen İbrahim Hakkı, genel kültür ve astronomi alanında ilmi araştırmalar yaparak, daha sonra yazacağı ansiklopedik eseri Marifetname'nin fikrî alt yapısını

¹⁵ Çağırıcı, **a.g.m.**, s. 306; Çelebioğlu. **a.g.e.**, s. 4.

¹⁶ **Divan**, s. 17.

¹⁷ Mehmet Suat Demir, Erzurum Hasankaleli İbrahim Hakkı Hazretlerinin Risaleleri, Erzurum, 2004, s. 30.

¹⁸ Altıntaş, **a.g.e.**, s. 17.

^{***} Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İstanbul'a ikinci defa gidiş tarihi, Hayrani Altıntaş'ın, Marifetname'de Tasavvuf adlı eserinde 1752, dönüş tarihi ise 1753 olarak belirtilmektedir.

hazırlar. 1757'de Erzurum'a döner ve Hasankale'ye yerleşerek ünlü eseri Marifetname'yi kaleme alır.¹⁹

Aynı yıl karısı Belkis hanımdan, oğlu Muhammed Şakir dünyaya gelir. İbrahim Hakkı'nın Hasankaleli torunları bu soydan gelmiştir. 1759'da oğlu Osman Nedim, genç yaşta vefat eder. Gönlüne şeyhinin mezarını ziyaret etmek düşen İbrahim Hakkı, Erzurum'daki evini eşyasıyla birlikte oğlu İsmail Fehim'e, Hasankale'deki evini ve Erzurum'daki bostan tarlasının yarısını altı yaşındaki oğlu Muhammed Şakir'e bağışlar. Bu sırada eşlerinden Fatma Hanım vefat eder. 12 Temmuz 1763'te üçüncü defa Tillo'ya gitmek üzere yola çıkar. Şeyhinin büyük oğlu olup, Abdulkadir-i Geylani'den ayırt edilmek için "Sanî" lakabı ile anılan ve vefat etmiş bulunan Abdulkadir-i Sanî'nin oğulları ve Şeyh İsmail Fakirullah'ın torunları Hamza Ganiyyullah ve Mustafa Fânî, İbrahim Hakkı'nın bu ziyaretinden pek memnun olurlar.

Onu Tillo'da alıkoymak için kızkardeşleri Fatma Azize ile evlendirirler.²⁰ Bu evlilikle, soyca da şeyhine ulaşan İbrahim Hakkı, aynı yıl Erzurum'daki eşi Züleyha Hanım ve dostu, hocası, âlim ve şair bir zât olan Erzurum Müftüsü Mehmed Hâzık Efendi'nin vefat haberlerini alır. O yıl kışı Tillo'da geçiren İbrahim Hakkı, 1764 Nisanı sonlarına doğru, kayınbiraderleri Mustafa Fânî ve Hamza Ganiyyullah'la birlikte ikinci defa hac yolculuğuna çıkar. Dönüşte yine Tillo'ya gelir. Aynı yıl, şeyhinin de torunu olan son hanımı Fatma Azize'den bir kızı olur. İsmi, kendi annesinin de adı olan Hanife koyar. İbrahim Hakkı'nın Tillo'daki torunları bu hanımdan devam etmiştir.

1766 tarihinde, Firdevs adlı hanımından 28 yaşına basmış olan oğlu Ahmed Naimi'nin ölümü üzerine Erzurum'a döner. 1768'de zamanın Erzurum Müftüsü Şeyh Mustafa ile üçüncü ve son hac yolculuğuna çıkar.

Hac yolculuğu esnasında amcasının oğlu Yusuf Nesim'e Şam'dan yazdığı mektupta; eserlerinin Şam'da okunduğunu ve sevildiğini görmenin hazzını

¹⁹ Eren: **a.g.m.**, 7; Numan Külekçi, "İbrahim Hakkı Hazretleri Çok Yönlü Bir Şahsiyettir", **Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Ankara: 2003, s. 143.

²⁰ Gölpınarlı, **a.g.m.**, s. 507.

tattığını yazar ve bazı kitaplarını temin edip göndermesini rica eder.²¹ Hac dönüşü Firdevs Hanımın vefatını öğrenmesi üzerine Hasankale'deki ailesi Belkis Hanım ve oğlu Muhammed Şakir'in yanına gider. İki-üç yıl burada kaldıktan sonra, 1771'de oğlu İsmail Fehim ile birlikte, dördüncü ve sonuncu defa Erzurum ve Hasankale'ye veda ederek Tillo'ya doğru yola çıkar. Tillo'ya gelişinin ikinci yılında, şeyhinin torunu olan eşi Fatma Azize Hanımdan Şems-i Aişe adında bir kızı olur. Bu kızı kendi vefatından sonra genç yaşta bekâr olarak ölmüştür.²²

1775 baharında İbrahim Hakkı hastalanarak yatağa düşer ve bir müddet sonra iyileşir. 1778'de Tillo'daki eşi Fatma Azize Hanım vefat eder. Şeyhinin yadigârı olarak gördüğü bu eşinin ölümüne çok üzülür. 1779 Eylülünde oğlu İsmail Fehim'i Hasankale ve Erzurum'daki işleri düzene koyması için Erzurum'a gönderir.

“Halkın ölüm sandığı hoş vuslat imiş ey Hakkı

İyd-i ekberdir o, sanma ki mematım geldi”²³

beytiyle, Mevlana'nın şeb-i arus dediği ölüm gününe, iyd-i ekber diyen İbrahim Hakkı, ölümün kendisine yaklaştığını hissetmektedir. Zaman zaman ağrıları iyileşmesine rağmen, birgün bir gece süren bir rahatsızlıktan sonra, 22 Haziran 1780 (19 Cemaziyelahir 1194) Perşembe günü vefat eder.²⁴

İbrahim Hakkı, vefatından iki yıl önce yazdığı vasiyetnamesinde “Eğer şeyhimin köyünde ölürsem, onun kubbesi altına beni gömmeyiniz. Onun ayak tarafı evladı için kalsın. Beni, babam Osman Efendi'nin kabrinin arkasındaki sahraya defnedin.”²⁵ demiş olmasına rağmen, kayınbiraderi Mustafa Fani Efendi, İbrahim Hakkı'yı şeyhinden ayırmak istemez ve türbeye, şeyhinin yanına defnettirir.

²¹ İbrahimhakkıoğlu, **a.g.e.**, s. 25.

²² Demir, **a.g.e.**, s. 31-32.

²³ **Divan**, s. 19.

²⁴ İbrahimhakkıoğlu, **a.g.e.**, s. 183.

²⁵ **Divan**, s. 19.

İbrahim Hakkı'nın amcasının oğlu Yusuf Nesim 1797'de, küçük oğlu Muhammed Şakir ise 1798'de vefat eder. İbrahim Hakkı'nın en büyük oğlu olan İsmail Fehim babasının vefatını duyunca Tillo'ya gider, babasının kabrini ziyaret ettikten sonra İstanbul, oradan da Mısır'a gider. Kendisini en son, Mustafa Fani'nin oğullarından Hamidü'l-Hamid, 1783 yılı hac mevsiminde Mekke'de görür. Babası gibi astronomi ilmine meraklı olan İsmail Fehim,* o zamanlar bu ilimde ileri olan Hindistan'a gider. Bundan sonraki hayatı karanlıklara gömülüdür. Hakkında herhangi bir bilgi yoktur.²⁶

2- KİŞİLİĞİ

İbrahim Hakkı hazretleri, 18. yüzyılda yetişmiş olan büyük Türk mutasavvıfı, filozofu, âlim ve şairlerindendir. İlim ve tasavvuf erbabı arasında olduğu kadar, geniş halk kitleleri tarafından da bilinen bir zattır. Geniş halk kitleleri tarafından tanınmasında, ansiklopedik eseri Marifetname'yi Türkçe yazması, Erzurum ağzını kullanması ve Öztürkçe kelimeleri kullanmaya özen göstermesinin büyük etkisi olmuştur. İbrahim Hakkı çok yönlü bir âlimdir. Marifetname adlı eserinde tıp, astronomi, matematik, fizik, kimya gibi müspet ilimlerin yanında, psikoloji, pedagoji, felsefe, coğrafya, tarih, kozmografya, jeoloji gibi ilimlere de büyük önem vermiş, cennet ve cehennemi bile şekillerle tasvir etmiştir.

Kur'an, hadis, kelam, fıkıh ilmini bilen İbrahim Hakkı, aynı zamanda tasavvuf ilminin zirvesine çıkarak, insan-ı kâmil olma niteliğini kazanmış, Vecdi Yarman'ın ifadesiyle tasavvufa ilmi katmıştır.²⁷

İbrahim Hakkı bir edebiyat otoritesidir. Türkçe, Arapça, Farsça gibi döneminin İslam dünyasındaki üç önemli dilinde de şiirler yazmış ve bu dillere kendi ana dili gibi vakıf olduğunu yazdığı şiirlerle göstermiştir. Şiiri, insanlığın

* "Miyârü'l-evkat" adlı takvim usulüne ve sene başlarını tayin ve ay yılını Güneş yılına tahvil usullerini gösteren küçük bir risalesi vardır. (Bkz. Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 166.)

²⁶ Demir, **a.g.e.**, s. 34; **Divan**, s. 19-20.

²⁷ İbrahimhakkıoğlu, **a.g.e.**, s. 29.

müşterek malı olan ilim ve ahlaka dair tavsiyeleri halka yaymak için bir vasıta olarak kullanmıştır.

O aynı zamanda bir musikişinastır.

“Musiki hikmete dair fendir

Bilene, bilmeyene rûşendir.”

beytiyle bu özelliğini ortaya koymaktadır. İsmail Hakkı'ya göre müzik, feleklerin hareketleri esnasında çıkardıkları ses ve namelerdir.²⁸

İbrahim Hakkı eserlerinde, cemiyete ve onun ahlakına seslenmesi yönünden aynı zamanda bir sosyologdur. Eserlerinin genel cephesini teşkil eden tasavvufi tahliller hep o maksatla kaleme alınmıştır.

İbrahim Hakkı aynı zamanda bir psikologdur. İnsanın vücut yapısı, dış görünüşü, rengi, şekli, sesi ve diğer organları vasıtasıyla, ahlaki durum ve karakterini tayin eden “Kıyafetname” adlı ilimle de ilgilenmiş ve Kıyafetname adlı bir eser yazmış, bu ilme Marifetname'sinde de yer vermiştir. Bu konuyla ilgili bir de hikâye anlatılır: İbrahim Hakkı, Sarı Gümrükçü ile İstanbul'a giderken yolda konaklarlar. O sıralar İbrahim Hakkı, Kıyafetname'yi yeni yazmış, yanında İstanbul'a götürüyormuş; konakladıkları yerde adam bunlarla o kadar ilgilenmiş ki, Sarı Gümrükçü çok iyi adam diyor, fakat İbrahim Hakkı Kıyafetname adlı eserindeki fizyonomi-huy ilişkisine adam uymadığı için bir şey diyemiyormuş. Gece İbrahim Hakkı'nın uykusu kaçmış konaklama yerinden ayrıldıktan sonra kitabı yakmaya karar vermiş. Sabah kalktıklarında adam Sarı Gümrükçüden akla hayale gelmeyen bir ücret ister ve Gümrükçü ile adam yaka paça birbirine girer. Bu hali gören İbrahim Hakkı arkadaşına, “Ver ağa, bu adam ne istiyorsa ver. Eserim kurtuldu, bu adam az daha bana eserimi yaktıracaktı.” der.²⁹

²⁸ Sadi İrmak, “İbrahim Hakkı ve Pozitif İlimler”, **192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul, 1974, s. 14.

²⁹ Çavuşoğlu, **a.g.m.**, s. 62.

İbrahim Hakkı bir astronom ve kozmografyacıdır. Gökten, aydan, Güneşten, yıldızdan, gök cisimlerinden, şimşekten, yıldırımdan, yağmurdan ve meteoroloji hadiselerinden bahseder.

O devirde Güneş tutulması vukuu bulduğu zaman, İstanbul'daki hocalar "kıyamet kopuyor" diye camii direklerine sarılırken, İbrahim Hakkı'nın Tillo'da öğrencilerine bu hadiseyi bilimsel olarak izah etmesi ve bu meteorolojik olayı gözlemlemeye çalışması, onun ilmi seviyesini ortaya koymaktadır.³⁰

İbrahim Hakkı, aynı zamanda tıp, matematik, geometri, kimya, biyoloji, hendese gibi ilimlerde de otoritedir. Özellikle Tillo'da şeyhine yapmış olduğu türbe İbrahim Hakkı'nın fen ilimlerine ne kadar vakıf olduğunu gösterir. Tillo'nun 3 km. doğusuna iki tepenin arasına harç kullanmadan bir duvar yapar. Bu duvara bir pencere koyar. 21 Mart ve 23 Eylül tarihlerinde yılda iki defa, bu pencereden Güneş ışınları süzülerek Fakirullah hazretlerinin türbesindeki kuleye gider, kuledeki prizma ve aynalara çarpan ışık, şeyhin kabrinin başucuna düşer. 1958-60 yıllarında restorasyona uğrayan türbedeki bu düzen bozulmuş, mimar ve mühendislerin tüm uğraşlarına rağmen eski haline getirilememiştir.³¹

Kısaca İbrahim Hakkı, akli ilimlerle nakli ilimleri mezcetmiş, bu ilimlerle ömrü boyunca meşgul olmuş, ilmi Hakk'a ulaşma vasıtası olarak gören, ilahi aşka ulaşmış çok yönlü bir âlimdir.

3- ESERLERİ

İbrahim Hakkı'nın eserleri, değişik kaynaklarda otuz dokuz-kırk, hatta elli sekize kadar çıkarılsa da³² kendisinin bizzat verdiği rakam on beştir.

Fakîrî der ki* te'lifâtımız on beş kitâb olmuş

³⁰ Şakir Diclehan, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul, 1980, s. 40.

³¹ Feyzullah Toprak, "İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler", **İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler Sempozyumu Tebliğleri**, Siirt, 1984, s. 41-42.

³² Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, III. Cilt, İstanbul, 1975, s. 70-71; Hayrani Altıntaş, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul, 1992, s. 31; **Divan**, s. 20; Demir, **a.g.e.**, s. 35.

* İbrahim Hakkı'nın mahlasıdır.

Usûlü beş, furû'u adlarıyla on hisâb olmuş
 İlâhiname nazımındır ve nesrim Marifetname
 Ve irfaniyye vü insaniyye, mecmua yazıp hâme
 Bu beşten on kitab aldım ki cümle lübb-i ma'nadır
 Beşi ilm-i şeriattır, beşi ilm-i ledünnîdir
 Adının ahiri "ha" ise ol ilm-i hakikattir
 Adının ahir-i "mim" ise ol ilm-i şerattir.³³
 Böylece ana eser olarak şu beş eseri kaleme almıştır:
 İlâhiname (Divan) (1755)
 Marifetname (1757)
 İrfaniye (1761)
 İnsaniye (1763)
 Mecmuatü'l-meani (1765)
 Evlat eserler olarak da aşağıdaki eserleri yazmıştır:
 Tuhfetü'l-kirâm (1767)
 Nuhbetü'l-kelam (1768)
 Meşâriku'l-Yûh (1771)
 Sefine-i Nûh (1773)
 Kenzü'l-fütûh (1774)
 Definetü'r-rûh (1775)
 Rûhu'ş-şurûh (1776)
 Ülfetü'l-en'âm (1776)
 Urvetü'l-İslâm (1777)
 Hey'etü'l-İslâm (1777)

³³ Revnakoğlu, **a.g.e.**, s. 49.

3.1. Ana Eserleri

3.1.1. Divan (İlâhinâme)

İbrahim Hakkı, ilk eseri olduğunu söylediği Divan'ını 1755'te oğlu İsmail Fehim için yazmıştır. 230 sayfa olan bu eserin ilk otuz sayfası dua, sonraki sayfalarda ise ilahiname, aşkname ve naatlar bulunmaktadır. Yunus Emre'den etkilendiği açıkça görülen İbrahim Hakkı, Divan'ında "Fakir" mahlasını kullanmıştır. Divan'ın değişik kütüphanelerde sekiz nüshasının olduğu tespit edilmiştir.³⁴

Türkçe yazılan bu eser, ilk olarak 1847'de Mehmet Sait Efendi tarafından İstanbul'da, Turgut Ulusoy tarafından sadeleştirilerek 1974'te yine İstanbul'da, daha sonra geniş bir çalışma sonucu Numan Külekçi ve Turgut Karabey tarafından sadeleştirilerek 1997 yılında Erzurum'da basılmıştır.

3.1.2. Marifetname (1757)

Bu eserinden, daha sonraki bölümde kapsamlı olarak bahsedilecektir.

3.1.3. İrfâniye (1761)

Üç dilde yazılmış 495 sayfadan müteşekkil olan bu eser, "Kendini bilen Rabbini bilir." (Men arafe nefsehû, fekad arafe Rabbehû) hadis-i şerifini şerh ve izah için yazılmıştır. Üç bölümden oluşan bu eserin birinci bölümü Arapça, ikinci bölümü Farsça, üçüncü bölümü ise Türkçedir. Hepsi aynı konu ile ilgilidir. Çeşitli ayet ve hadislerin dışında tam 60 kitaptan seçmeler yaparak bu eseri derlemiştir. Eserin tespit edilen dört nüshası değişik kütüphanelerde bulunmaktadır.³⁵

³⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Eren, **a.g.m.**, s. 18-19.

³⁵ Eren, **a.g.m.**, s. 28-29.

3.1.4. İnsaniye (1763)

Arapça, Farsça ve Türkçe olarak üç dilde 160 kitaptan seçilmiş şiirleri kapsayan bu kitap, 722 sayfalık bir manzum eserdir. Amaç, bazı hakikatleri insanlara anlatarak Allah'ın birliğine vurgu yapmaktadır. Eserin ilk 12 sayfası Arapçadır. Bu birinci bölümde Cüneyd-i Bağdadi, Zeynel Abidin gibi şahısların 20 kitabından şiirler ve kasideler alarak bu bölümü yazmıştır.

İkinci bölüm 570 sayfaya kadar Farsçadır. Bu bölümde Mevlana, Sa'dî, Ömer Hayyam, Akşemseddin gibi şahısların eserlerinden yararlanmıştır.

Üçüncü ve son bölüm ise Türkçedir. Bu bölümde Yunus Emre, Süleyman Çelebi, Niyazi Mısırî, Nef'î, Nabî gibi ünlü Divan şairlerinin Divan ve Mesnevilerinden yararlanmıştır. Eserin tespit edilen dört nüshasından ikisi İbrahim Hakkı'nın Tillo'daki torunlarında bulunmaktadır. Birisi Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Dügümlü Baba bölümü 352 numaradadır.³⁶

3.1.5. Mecmuatü'l-meanî (1765)

Tevekkül, tefviz ve rıza gibi muhtelif konulardan bahsedilen bu eser, Arapça, Farsça ve Türkçe olarak üç dilde manzum ve mensur şekilde yazılmıştır. Bu eserini yazarken başka eserlerden alıntı yaptığı gibi, İbrahim Hakkı kendi eserlerinden de faydalanmış, ayrıca doğum, ölüm tarihleri ve bazı mektuplara da yer vermiştir.³⁷ Bu eserin üç adet nüshası tespit edilmiştir.³⁸

İbrahim Hakkı, ana eserler olarak ele aldığımız bu beş eseri Erzurum'da, evlat eserler diye adlandırılan şimdi ele alacağımız on eserini ise Tillo'da yazmıştır.³⁹

³⁶ Eren, **a.g.m.**, s. 30-31. Ayrıca eserin bir nüshasında "Azerbaycan İlimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsünde" bulunduğuyla ilgili olarak bkz. Babek Osmanoğlu Kurbanov, "Rönesans Ruhlu Bir Şahsiyet Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri", **Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı**, s. 63.

³⁷ **Divan**, s. 26-27.

³⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Eren, **a.g.m.**, s. 31.

³⁹ Revnakoğlu, **a.g.e.**, s. 221-222.

3.2. Evlat Eserler

3.2.1. Tuhfetü'l-kiram (1766)

Büyüklerin hediyesi anlamına gelen bu eser, Mecmuatü'l-meani'den seçmelerle Arapça ve Farsça olarak kaleme alınmıştır. Bu eserin bazı nüshaları İbrahim Hakkı'nın bazı torunlarıyla Erzurum ve Tillo'daki bazı şahıslarda mevcuttur. İbrahim Hakkı Araştırma Merkezinde görevli Dr. M.Suat Demir mikro film ve fotokopilerini elde ederek bu eseri tercüme etmiştir. Fakat eser basılmamıştır.

3.2.2. Nuhbetü'l-kelam (1768)

Sözlerin seçilmesi manasına gelen bu eserin kaynağı, Mecmuatü'l-meani ve Marifetname'dir. Üç ayrı dilde yazılmıştır. Bu eserin bazı nüshaları İbrahim Hakkı'nın bazı torunlarıyla Erzurum ve Tillo'daki bazı şahıslarda mevcuttur. İbrahim Hakkı Araştırma Merkezinde görevli Dr. M.Suat Demir mikro film ve fotokopilerini elde ederek bu eseri tercüme etmiştir. Fakat eser basılmamıştır.

3.2.3. Meşariku'l-yûh (1771)

Güneşin doğuları (güneş hergün farklı bir noktadan doğar) manasına gelir. Evvelki eserlerinden seçilmiş, üç dilde yazılmış şiirler antolojisidir. Günümüze kadar ulaşan tek nüsha Süleymaniye kütüphanesinde bulunmaktadır.⁴⁰

3.2.4. Sefine-i Nûh (1773)

Nuh'un gemisi demektir. Mecmuatü'l-meani ve diğer eserlerinden üç dildeki şiirler seçilerek kırk bölüm halinde bu kitap oluşturulmuştur. İki adet nüshası günümüze kadar ulaşmıştır.⁴¹ İbrahim Hakkı Araştırma Merkezinde görevli Dr. M.Suat Demir tarafından tercümesi yapılmış fakat basılmamıştır.

⁴⁰ Hikmet Eren, **a.g.m.**, s. 33.

⁴¹ Eren, **a.g.m.**, s. 33.

3.2.5. Kenzü'l-fütûh (1774)

Tasavvufî ve ahlakî 1020 beyitten oluşan bu eserin 80 beyti Arapça, geri kalanı Türkçedir. İbrahim Hakkı bu eseri yazarken İrfaniye isimli eserinden faydalanmıştır. Günümüze dört adet nüshası ulaşmıştır.⁴² İbrahim Hakkı Araştırma Merkezinde görevli Dr. M.Suat Demir tarafından tercümesi yapılmış fakat basılmamıştır.

3.2.6. Definetü'r-Rûh (1775)

Mecmuatü'l-meanî'den alınan bu eser, üç dilde yazılmıştır. 180 sayfalık bu eser, üç manzum mektup, birkaç küçük risale ve 400 beyitten müteşekkildir.⁴³ Günümüze iki adet nüshası ulaşmıştır.⁴⁴

3.2.7. Ruhü's-Şürûh (1776)

Divan (İlahiname)'dan seçilmiş çeşitli şiirleri ihtiva eden bu eser Türkçe yazılmıştır. Günümüze kadar ulaşan tek nüsha Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁴⁵ İbrahim Hakkı Araştırma Merkezinde görevli Dr. M.Suat Demir tarafından tercümesi yapılmış fakat basılmamıştır.

3.2.8. Ülfetü'l-en'âm (1776)

Arapça olarak yazılan bu eser, Marifetname'den alınmıştır. İbrahim Hakkı'nın kayınbiraderi Mustafa Fani tarafından istinsah edilen tek nüsha, Tillo'da İbrahim Hakkı'nın torunlarından Celalettin Toprak'ta bulunmaktadır.⁴⁶

3.2.9. Urvetü'l-İslâm (1777)

Türkçe ve Arapça olarak kaleme alınan bu eser, Marifetname'den çıkarılmış olup, daha çok dini konukların yer aldığı bu eser bir mukaddime 15

⁴² Eren, a.g.m., s. 34.

⁴³ Altıntaş, a.g.e., s. 38.

⁴⁴ Eren, a.g.m., s. 35.

⁴⁵ Eren, a.g.m., s. 35.

⁴⁶ Eren, a.g.m., s. 36.

bölüm ve bir hatimeden oluşur.⁴⁷ Günümüze ulaşan iki nüsha tespit edilmiştir.⁴⁸ İbrahim Hakkı Araştırma Merkezinde görevli Dr. M.Suat Demir tarafından tercümesi yapılmış fakat basılmamıştır.

3.2.10. Hey'etü'l-İslâm (1777)

Marifetname'den çıkarılmış olan bu eser Arapça olarak kaleme alınmıştır.

18 tefsir ve 300 hadisten seçilmiş olan İslam astronomisi hakkındaki bilgiler 24 bölümde incelenir.⁴⁹ Günümüzde tespit edilen üç adet nüshası mevcuttur.⁵⁰

Bu on beş eserin haricinde eser olarak gösterilen küçük risale ve mektuplar da yazmış olan İbrahim Hakkı'nın, bu yazmış olduklarının eser olarak gösterilemeyeceğini, İbrahim Hakkı'nın beşinci göbekten torunu Feyyaz İbrahimhakkıoğlu ifade etmektedir.⁵¹

MARİFETNAME

1. Marifetname'nin Takdimi

İbrahim Hakkı'nın asıl şöhretini sağlayan, Osmanlı İmparatorluğunda en çok okunan eser, ansiklopedik mahiyetteki Marifetname'dir. Yazar eserini bizzat şöyle övmektedir:

“Hakkı'ya ölmez oğuldur bu kitâb
Andırır hayr ile anı bî hisâb
Kim bunu okursa merd-i kâr olur
Kim ki fehm eyler ber-hurdâr olur

⁴⁷ **Divan**, s. 28.

⁴⁸ Eren, **a.g.m.**, s. 36.

⁴⁹ Altıntaş, **a.g.e.**, s. 39.

⁵⁰ Eren, **a.g.m.**, s. 37.

⁵¹ Eren, **a.g.m.**, s. 14.

Bu kitabı okuyanı yazanı

Ma'rifet genciyle ba'y et ya Gani"⁵²

Eser, 1170/1757 yılında Hasankale'de tamamlanmıştır. İbrahim Hakkı bu eserini Firdevs Hanımdan olan oğlu Ahmed Naimî için yazmıştır. Eserin yazılış amacı, diğer eserlerinin çoğunda da gördüğümüz "Men arafe nefsehû, fekad arafe Rabbehû" (Kim nefsinin bilirse, Allah'ı da bilir) hadis-i kudsiden mülhem olarak, tasavvuf, felsefe, astronomi, fizik, tıp, psikoloji kısaca din ve fen ilimlerinden faydalanarak dünya ve ahiretin insan için, insanın da yaratıcısını bilmek için halkedildiğini, ancak yaratıcıyı bilmenin nefsi bilmeye, nefsi bilmenin de kişinin hem kendi maddi varlığını, hem de fizik âlemi bilmesine bağlı olduğunu oğlunun şahsında okuyuculara izah eder.⁵³

Çağları kucaklayan, geçmişteki bilgileri içinde toplayıp, geleceğe yabancı kalmayan, her kitlenin faydalanabileceği, akli doyurucu klasik bir eser olan Marifetname'yi yazmak için, kendi ifadesiyle, İbrahim Hakkı 400 kitaptan faydalanmıştır.⁵⁴

İbrahim Hakkı Doğuyu etkilediği gibi Batıyı da etkilemiştir. Özellikle Avrupa'da öğrenimin başlamasından akademi yaşına kadar gençliğin öğrenimi zorunlu bütün bilgilerin (marifetin) toplanıp düzenlendiği "Elementary Work" adlı büyük eser, Marifetname'den 20 yıl sonra hazırlanmıştır. Her iki eserin konuları ve fihristleri karşılaştırıldığında şaşılacak derecede ilginç benzerlikler görülmektedir.⁵⁵

⁵² **Marifetname**, s. 562.

⁵³ Rauf İnan, "Marifetname", **Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul, 1974, s. 37; Revnakoğlu: **a.g.e.**, s. 64; Gündüz Akıncı, "İbrahim Hakkı Efendi", **Atatürk Üniversitesi Halk Konferansları**, Erzurum, 1959, s. 78; Mehmet Ali Aynı, "Şeyh İbrahim Hakkı", **Daru'l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, II, 1332; Ahmet Kabaklı, **Türk Edebiyatı**, 2. Cilt İstanbul, 1969, s. 135, 214, 216; Amil Çelebioğlu, **a.g.e.**, s. 29; Bekir Topaloğlu, "Marifetname", **DİA**, 28. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, s. 57.

⁵⁴ Diclehan, **a.g.e.**, s. 38: **Divan**, s. 24.

⁵⁵ Elementary Work ve Marifetname'nin içindeki konuları ve fihristlerini karşılaştırmak için bkz. İnan, **a.g.m.**, s. 42-44; İbrahimhakkıoğlu, **a.g.e.**, s. 36.

2. Marifetname'nin Konusu

Çeşitli konulardan meydana gelmiş ansiklopedik bir eser olan Marifetname 1 mukaddime, 3 fen, 1 hatime olmak üzere 5 bölümden oluşmaktadır. Bu beş ana bölüm bab, fasıl ve nev'i adıyla alt başlıklara ayrılmışlardır.

Dört fasıldan meydana gelen mukaddimede âlemin yaratılışı, gökler, melekler, cennet, cehennem, hamd sancağı, güneş, ay, yıldızlar, güneş tutulması, Kaf Dağı, arzın katları, Âdem'in yaratılışı ve kıyamet alametleri gibi konulara yer verilmiştir. Bu bölümde tefsir ve hadis ehline dayandırılarak, çoğu hurafelerden oluşan eski kozmografya bilgilerine yer verildiği açıkça görülür.

Üç bab ve yirmi dört fasıldan meydana gelen birinci bölümde (fen), isbât-ı vâcib, meşşâî gelenekteki beş cevher, dokuz araz, akıllar,* nefisler, felekler, anasır-ı Erbaa, mevâlid-i selâse, (cisim, bitki, hayvan) mahlûkatın ve insanın tekâmülü** aritmetik, geometri, astronomi, astroloji, atmosfer, iklimler, âlemin küre şeklinde olduğu, ayetlerle de istidlâlde bulunarak ehl-i hey'et ve hükemâ yöntemiyle felekler* âleminin kuruluş ve işleyişi ve yedi gezegen hakkında bilgi verilmiş, ay altı dünyası (ecsâm-ı süfliyye) ve kopernik sistemi (İ. Hakkı, hey'et-i cedide der) ve eski astronomi hakkında değişik şekil ve cetveller kullanarak uygulamalı örnekler göstermiştir.

* İbrahim Hakkı'ya göre Allahu Teala ilk önce ilk akıl veya ilk cevher de denen küllî akılı yarattı. Bu akla şu üç bilgiyi verdi: Allah bilgisi, nefis bilgisi ve ihtiyaç bilgisi. Bkz. Altıntaş, **a.g.e.**, s.169. dipnot.

** İbrahim Hakkı'nın evrim görüşüyle ilgili olarak bkz. Agâh Çubukçu: "İbrahim Hakkı'nın Felsefesi", **İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler Sempozyumu Tebliğleri**, 1984, Siirt, 1987, s. 17; Altıntaş, **a.g.e.**, s. 46-47; İsmail Hakkı İzmirli: **İslâm'da Tekâmül Nazariyesi**, İstanbul, 1949; Süleyman Ateş, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", **AÜİFD**, s. 20; Adnan Adıvar, evrim bilgisinin Yunan'dan İhvan-ı safa'ya, oradan da Nizami Aruz'un beş makalesi ile Marifetname'ye geçtiğini söyler. Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul, 1943, s. 164; Mustafa Yıldırım, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Tekâmül Anlayışı", **Atatürk Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı 20, 1995, s. 195-204; Ömer Özden: "Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Göre Varoluş", **Atatürk Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 12, 1997, s. 277-288.

* Geniş bilgi için bkz. İlhan Kutluer: "Felek", **DİA**, 12. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 303-306; Cemal Kurnaz: "Felek", **DİA**, 12. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 306-307.

İkinci bölüm, beş bab ve on sekiz fasıldan oluşur. Bu bölümde fizyoloji, insanın vücut yapısı, ruh-beden münasebeti, nefs-i tabîiye, nefs-i nebatiye, nefs-i hayvaniye, organların çalışması, sinir ve damarlar hakkında bilgi verilmiş olup, organların şeklinden hareketle kişinin psikolojik yetenekleri ve ahlakını tahmin etme ilmi olan “kıyafetname”den bahsedilmiş, rüya tabirleri, cima, ilaç ve gıda, yeme-içme, giyinme ve süslenmenin adap ve kaideleri ile ölümün fazilet ve faydaları ve ruhun bedenden ayrılmasına yer verilmiştir.

Üçüncü bölüm, beş bab ve yirmi yedi fasıldan meydana gelmektedir. Bu bölümde; kitap ve sünnete uymanın önemi vurgulanmış, namazın edası, dünyanın faniliği, beka âleminin ehemmiyeti, Allah’a gönül bağlamanın gerekliliği üzerinde durulmuş, feyz ve irfanın merkezi olan kalbin mahiyeti ve özellikleriyle, aklın mahiyeti ve kalple münasebeti ele alınmış olup, ruh ahvali, az yeme, az uyuma, az konuşmanın, uzletin, devamlı zikrin, tevekkülün, tefviz (iş Allah’a havale), sabır, tahammül, kazaya rıza, muhabbetullahın fazilet ve mertebeleri, evliyaya ait ilim, evliyanın üstün vasıfları ve kerametleri, Nakşibendiye tarikatının erkanı, sapıklığa düşenler, tasavvuf ehlinin on iki fırkası, yedi nefis, seyr ü sülûkün hal ve mertebeleri ve şeyhi İsmail Fakirullah Tillovî ile babası Osman Efendi hakkındadır.

İbrahim Hakkı, birinci bölümle okuyucunun dış âlemi; ikinci bölümle kendisini tanımasını amaçlamış; üçüncü bölümüyle de masivaya vakıf olduktan sonra ondan ayrılarak marifetullahı bulup orada kalmasını hedeflemiştir.

Eserin hatimesi olan son bölüm ise; dört fasıldan meydana gelmiştir.

Bu bölüm ahlak ve muaşeretle ilgilidir. Peygamberimizin (sav) örnek alınmasının gereği belirtildikten sonra onun güzel ahlakından, halka karşı muamele ve görgü kurallarından bahsedilmiştir.

Âlimler ve evliyanın umûr-ı hariciyesine dair âdâb ve erkâna yer verilmiş, âlimin talebesine karşı ve talebenin hocalarına karşı nasıl davranmaları lazım geldiğinden, kişinin anne babasına karşı davranışından, evliliğin faydalarından, ârif bir kimsenin evlenirken dikkat edeceği hususlardan, erkekle kadının sohbet ve ülfetinden, akrabaların birbirleriyle sohbet ve ülfetinden, komşularla münasebetten, çeşitli organlar vasıtasıyla işlenebilecek günahlardan ve bunların

sebeplerinden, kulun bu uzuvlarını günahlardan korumasından, bahsedildikten sonra, kolay ezberlemenin on yolu, unutmanın on sebebi, fakirliğe götüren kırk sebep ve zenginliğe götüren yirmi hareket tarzı sıralanmıştır.

Ayrıca adı geçen kitapta yirmi iki şekil ve çeşitli cetveller bulunmakla birlikte, özellikle üçüncü bölümde Türkçe, Arapça ve Farsça birçok manzumeye yer verilmiştir.⁵⁶

İbrahim Hakkı, Marifetname'de konuları ele alırken soyuttan somuta doğru bir yol takip eder. Önce aritmetik, geometri, astronomi, mineraloji (madenler), botanik (bitkiler), zooloji (Hayvanlar) ve en sonra anatomiden bahsederek kitabını tamamlar.⁵⁷

3. Marifetname'nin Kaynakları

Marifetname'de bahsedilen konuların çok olması, bu eserin kaynaklarında çok ve değişik olması anlamına gelmektedir. İbrahim Hakkı, Marifetname'yi yazarken 400'e yakın kaynaktan faydalandığını söylemiştir.⁵⁸ Bu kaynaklardan bir kısmını Marifetname'de zikretmiştir. Bunlar:

Seyyid Şerif Cürcanî, Ta'rifât.⁵⁹

Gazzalî'nin özellikle İhya ve Tehâfütü'l-felâsife,⁶⁰ ve diğer eserleri.

İbn-i Sina, Şifâ.⁶¹

Mevlana Celaleddin-i Rumî, Mesnevî.⁶²

Fahredden er-Razî'nin birçok eseri.⁶³

Nasireddin et-Tûsî'nin birkaç eseri.⁶⁴

⁵⁶ Topaloğlu, **a.g.m.**, s. 57-58; **Divan**, s. 25-26.

⁵⁷ Altıntaş, **a.g.e.**, s. 57.

⁵⁸ Eren, **a.g.m.**, s. 19.

⁵⁹ Marifetname, s. 21.

⁶⁰ **Marifetname**, s. 45-159.

⁶¹ **Marifetname**, s. 100.

⁶² **Marifetname**, s. 254, 258-276.

⁶³ **Marifetname**, s. 111-113.

⁶⁴ **Marifetname**, s. 49, 119.

Mesudî, Murûcû'z-zeheb.⁶⁵

Hâkim Sinaî, Hadîka-i şerife.⁶⁶

Feridüddin Attâr'ın birkaç eseri.⁶⁷

Muhyiddin Arabî'nin eserleri.⁶⁸

İbrahim Hakkı bu eserlerin dışında, Marifetname'nin insan anatomisi ve fizyolojisi bölümünü yazarken İbn-i Sina'nın, "el-Kânûn fi't-Tıbb"ından yararlanmıştı. İbrahim Hakkı'nın insan psikolojisi ve ahlakına dair görüşleri, kendi gözlemlerini ortaya koymakla birlikte İbn-i Sina'cı geleneğin devamı niteliğindedir.⁶⁹

Ahlak ve tasavvufa dair konularda Gazali'nin "İhya"sından geniş ölçüde yararlanmıştı. Kozmografya konusunda ise nakil ve yorumlar kaynak zikredilmeksizin tefsir ve hadis âlimlerine nispet edilmişse de genellikle bilim dışı literatüre, geleneksel halk inanışları ve israiliyata dayanan Celaleddin es-Suyutî'nin (ö.1505) "el-Hey'etü's-Seniyye fi'l-Hey'eti's-Sünniyye"* adlı İslam astronomisi hakkındaki eserinden faydalanmıştır.⁷⁰

İbrahim Hakkı, mutaassıb ve cahil çevrelerin tepkisini çekmemek için çoğu hurafelere dayanan eski astronomiden bahsettikten sonra kendisinin de tercihi olan Kopernik sistemi dediğimiz yeni astronomiyi ele almış, bu bölümde ise Kâtip Çelebi'nin "Cihânnümâ"sından faydalanmıştır.

⁶⁵ **Marifetname**, s. 111.

⁶⁶ **Marifetname**, s. 256.

⁶⁷ **Marifetname**, s. 325.

⁶⁸ **Marifetname**, s. 199. Ayrıca bkz. Yazarın **Lübbü'l-lüb** adlı eseri.

⁶⁹ Bekir Topaloğlu, **a.g.m.**, s. 59.

* Bu eser, Anton M. Heinen tarafından 1982 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.

⁷⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası", **Bellekten**, cilt LVI, Sayı 217, Aralık 1992, s. 753. Ayrıca karşılaştırmak için bkz. Aynı makalenin 49. dipnotu, 753; Suyutî'nin adı geçen eseri, İsfahani'nin (ö. 979) Tefsiri ve İbn-i Merdüveyh'in Tefsirleri ile Marifetname'deki konuyla alakalı bölümün metni uygunluk arz etmektedir.

Adnan Adivar'a göre İbrahim Hakkı, Macellan'ın dünyayı dolaşması ve Kristof Kolomb'un Amerika'ya keşfi gibi bilgileri de Mehmed Suudi Efendi'nin "Tarih-i Hind-i Garbî" adlı eserinden almıştır.⁷¹

İbrahim Hakkı'nın bazı görüşleri Yunan filozoflarından aldığı malumdur. "Bir'den yalnız bir sudûr eder" şeklinde varoluşun nasıl gerçekleştiğinin ana kaidesini formüle eden Plotinos⁷² ve onun takipçileri Farabi ve İbn-i Sina tarafından da benimsenen Sudûr Nazariyesi, İbrahim Hakkı'nın varlık anlayışının temelini oluşturur.⁷³

Gerçek varlık sen, eşya ise yokluğa mahkûm

Çünkü onlar gölgedir, rüyadır

mısralarıyla İbrahim Hakkı, Antik Yunan filozofu Eflatun'un ideler âlemini çağrıştırır.⁷⁴

İbrahim Hakkı'nın müzik sanatı ile ilgili fikirlerinin, özellikle müziğin, kâinatın çıkardığı sesler ile ilgili olduğu kanaatinin, Yunanlı filozof Pisagoras'un Semalar müziği kavramıyla benzerliği, onun bu filozoftan etkilendiğini gösterir.⁷⁵

Evrimle ilgili görüşlerini ise İonia'lı filozof Anaximander'den beri birçok filozofun söylediği ve ihvan-ı Safa'nın 50. risalesinden Nizamî Aruzî'nin Çehar (dört) makalesinin* birinci makalesinin mukaddimesine geçtiği, oradan da İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sine geçtiği bir gerçektir.⁷⁶

⁷¹ Adivar, **a.g.e.**, s. 165.

⁷² Kamiran Birand, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, Ankara, 1964, s. 118.

⁷³ **Marifetname**, s. 26.

⁷⁴ Kurbanov, **a.g.m.**, s. 54.

⁷⁵ Kurbanov, **a.g.m.**, s. 54; Kurnaz, **a.g.m.**, s. 307.

* Nizami'nin Peñç Gonç (Beş Hazine) denilen bu eseri, beş mesneviyi ihtiva eder. Bunlar: **Mahzen-i Esrar, Hüsrev ü Şirin, Leyla vü Mecnun, Heft Peyker ve İskendernâme**'dir.

⁷⁶ Adivar, **a.g.e.**, s. 164.

İbrahim Hakkı, insanı küçük âlem olarak gördüğü ve gök cisimlerinin insanın mukadderatına tesiri gibi görüşleri de Eflatun ve Pisagor'dan etkilenerek ortaya koymuştur.⁷⁷

İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinde bahsettiği anasır-ı Erbaa, cevher, araz, dokuz felek gibi konularda ise Aristo fiziği ve Aristo'nun âlem görüşünden⁷⁸ etkilendiği görülmektedir.⁷⁹ Bununla birlikte eski astronomi de denen Batlamyus sistemi ve yeni astronomi diye adlandırılan Kopernik sistemi İbrahim Hakkı'yı etkileyen en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.⁸⁰

İbrahim Hakkı'nın beslendiği kaynaklar arasında, Kâtip Çelebi'nin "Keşfü'z-Zünûn" ve "Cihânnümâ"sı, Evliya Çelebi'nin "Seyahatname"si, Şamlı Ebu Bekir'in "Kitâb-ı Atlas Major Tercemesi", Hafız'ın "Divan"ı, Câmi ve Şeyh Sâdi'nin bütün eserleri, Sâib ve Şemsî'nin Divanları, Yunus Emre, İbn-i Miskeveyh, Kınalızâde Ali Efendi, Gülşenî yer almaktadır.⁸¹

Ayrıca İbrahim Hakkı Marifetname'sini yazarken 1572'de İstanbul'da ileri seviyede bir rasathane kuran Takiyeddin (ö.1584)* adlı büyük astronom, âlim ve düşünürün eserlerinden de faydalanmıştır.⁸²

İbrahim Hakkı, en önemli eseri olduğu bilinen, ansiklopedik mahiyetteki Marifetname adlı eserini 400'e yakın kaynaktan faydalanarak ortaya koymuştur. Bu kaynaklardan bir kısmını Artukoğullarının zengin kitaplıklarının Bitlis'teki

⁷⁷ Nafiz Uzluk, "XVIII. Yüzyıl Fikir Adamlarından Erzurumlu İbrahim Hakkı", **Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Ankara, 2003, s. 293.

⁷⁸ Adnan Adivar, Aristo'nun gökler taksiminin Marifetname vasıtasıyla İslam kozmografyasına aynen geçtiğini söyler. Bkz. Adivar, **Tarih Boyuncu İlim ve Din**, 2. bs., İstanbul, 1969, s. 73.

⁷⁹ Adivar, s. **a.g.e.**, 164. Ayrıca Aristo'nun âlem görüşüyle ilgili olarak bkz. Süleyman Hayri Bolay: **Aristo Metafiziği ile Gazali Metafiziğinin Karşılaştırılması**, İstanbul, 1980, s. 121-129.

⁸⁰ Adivar, **a.g.e.**, s. 165.

⁸¹ İbrahimhakkıoğlu, **a.g.e.**, s.16; Altıntaş, **a.g.e.**, s.55; Çağrııcı, **a.g.m.**, s. 308; Mahmut Ak: "Coğrafya", **DİA**, 8. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 65.

* Ne yazık ki bu rasathane 1580 yılında Takiyeddin'i çekemeyenlerin, "Padişahım bu rasathane uzağı yakın gösteriyor, senin haremimi gözetlemediği ne malum!" demeleri üzerine padişahın emriyle top atışlarıyla yerle bir edilmiştir.

⁸² **Marifetname**, s. 21. Ayrıca Takiyeddin hakkında bkz. Süleyman Hayri Bolay, **Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe**, Ankara, 2005, s. 230-231.

Şeref Han ailesine intikal eden ve Melek Ahmet Paşa tarafından Bitlis'in zaptından sonra yağma edilerek mezata çıkanlardan temin etmiştir. Yine İbrahim Hakkı'nın Erzurum'dan geçen Hindli ve Afganlı seyyahlarla pozitif ilimler konusunda fikir alışverişinde bulunduğu da nakledilmektedir.⁸³

4. Marifetname'nin Nüshaları

Marifetname'nin birçok yazma ve basma nüshası mevcuttur. Bunun yanında sadeleştirilmiş ve yabancı dillere çevrilmiş nüshalar da vardır.

Kütüphanelerimizden sadece Süleymaniye Kütüphanesindeki nüshaların sayısı yirmiden fazladır.⁸⁴ Bu durum Marifetname'ye olan ilginin ne kadar fazla olduğunun bir göstergesidir.⁸⁵ Kütüphanelerimizde mevcut olan Marifetname nüshalarının hiçbirisi bugüne kadarki araştırmalarımızda İbrahim Hakkı'nın kendi el yazısından çıkmış orijinal nüshalar olmayıp, orijinal nüshadan istinsah edilmiş eserlerdir.

Örneğin; Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesinde 1673 numarada kayıtlı olan nüsha, 1173/1763 yani İbrahim Hakkı'nın Marifetname'yi bitirmesinden 6 yıl sonra, İbrahim Hakkı hayatta iken, onun nezareti altında Erzurum Mahkemesi Mukayyidi Ahmed Zeki tarafından istinsah edilmiştir. Abdülbaki Gölpınarlı, "Zannımca Marifetname'nin en sağlam ve eski nüshalarından biri, belki de ilki bu nüshadır" diyor. 1284 İstanbul Matbaa-i Amire'de baskısı yapılan nüsha, Hazine-i Bahriye kâtiplerinden Ahmed Şevket tarafından istinsah edilmiştir.⁸⁶

Bununla birlikte tezimizde temel kaynak olarak kullandığımız ve 1310 (1892) tarihinde Matbaa-i Amire'de tab olunan Marifetname nüshası da Matbaa-i Amire musahhihlerinden Karahisarlı Osman Hilmi Efendi tarafından istinsah edilmiştir.⁸⁷

⁸³ Hayrunnisa Çavuşoğlu, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", **Türk Kültürü**, cilt X, sayı 120, 1972, s. 1277-1278.

⁸⁴ Topaloğlu, **a.g.m.**, s. 59.

⁸⁵ Nüshaların bulunduğu kütüphanelerin listesi için bkz. Eren: **a.g.m.**, s. 26.

⁸⁶ Gölpınarlı, **a.g.m.**, s. 507-508.

⁸⁷ Revnakoğlu, **a.g.e.**, s. 72.

Marifetname'nin orijinal nüshası iki cilt halinde, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın torunlarından Sadettin Toprak tarafından Tillo'da muhafaza edilmektedir.⁸⁸

Marifetname'nin Hind âlimlerinden Şeyh Alaeddin-i Farukî tarafından Farsçaya çevrildiği ve Mısır'daki Bulak Matbaasında basıldığı,⁸⁹ ayrıca Erzurum Sultanisi eski fizik-kimya muallimi Hüseyin Hüsnü Şarman tarafından Marifetname'nin Fransızca bir nüshasının Paris Genel kütüphanesinde görüldüğü, Abdulbaki Gölpınarlı, C. Server Revnakoğlu ve Sami Önal tarafından naklediliyor olsa da⁹⁰ Hayrani Altıntaş, "Marifetname'de Tasavvuf" adlı doktora tezinin 47. sayfasında bu iki tercüme esere, bütün aramalarına rağmen ulaşamadığını, Marifetname üzerine yazılan yazılar ve ondan yapılan kısmi tercümelemin böyle bir zan oluşturmuş olabileceğini söylüyor.⁹¹

Marifetname eski harflerle on defa basılmıştır. Bu baskılar sırasıyla şunlardır:

Bulak Matbaası, Mısır, 1251/1835

Rusya, Kazan, 1261/1845

Bulak Matbaası, Mısır, II. Baskı, 1280/1863

Matbaa-i Amire, İstanbul, 1284/1867

Hacı Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul, 1294/1877

Matbaa-i Amire, İstanbul, 1310/1892

Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul, 1328/1912

Ahmet Kâmil Matbaası, İstanbul, 1330/1914

Bulak Matbaası, Mısır, Farsça olarak

⁸⁸ İsmet Binark, Nejat Sefercioğlu, **Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası**, Ankara, 1977, s. 15. İbrahim Hakkı hakkında yazılmış kitap ve makaleler ile ondan bahseden eserler için bkz. **a.g.e.**, s. 24-26.

⁸⁹ Sami Önal, "190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı", **Türk Kültürü**, Sayı 95, Eylül, 1990, s. 42, 4. dipnot; Revnakoğlu, **a.g.e.**, s. 74.

⁹⁰ Bkz. Gölpınarlı, **a.g.m.**, s. 507; Revnakoğlu, **a.g.e.**, s. 74

⁹¹ Altıntaş, **a.g.e.**, s. 47.

Küçük ve okunaklı bir nüshası da Kıbrıs'ta basılmıştır.⁹²

İlk sekiz baskının nüshasını Süleymaniye Kütüphanesinde görmek mümkündür.⁹³ Marifetname, yeni harflerle onlarca defa basılmıştır. Sadece 1961-1987 yılları arasında yirmi defa basılmıştır. Bu baskılar içerisinde, sadeleştirilen Marifetnameler içerisindeki en muteber baskı, Faruk Meyan tarafından sadeleştirilen baskıdır. (İstanbul, 1989, 1999) Ayrıca Turgut Ulusoy tarafından çevirisi yapılan baskı (İstanbul, 1972-1974) bazı eksiklikleri ihtiva etse de Marifetname'yi bugünkü nesile aktarmadaki önemli hizmeti takdire şayandır.

⁹² Marifetname'nin baskılarıyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Revnakoğlu, **a.g.e.**, s. 70-74. Ayrıca bkz. İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu, **a.g.e.**, s.15-18, 24-36.

⁹³ Özege, Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu I, İstanbul, 1975, s. 1025.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMANLARIN KOZMOLOJİ İLE TANIŞMALARI VE “İSLAM KOZMOLOJİSİ”NE GENEL BİR BAKIŞ

“Kara ve denizin karanlıklarında kendileriyle yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratan O’dur.” (En’âm, 6/97)

“Ne Güneşe, aya erişmek düşer, ne de geceye, gündüzü geçmek. Hepsi bir felekte yüzerler.” (Yasin, 36/40)

“Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, düşünen kimseler için ayetler vardır.” (Bakara, 2/164)

“Yerde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip, yedi kat sema olarak donatan O’dur. O, her şeyi bilir.” (Bakara, 2/29)

“Geceyle gündüzü, Güneşle ayı yaratan O’dur. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.” (Enbiya, 21/33)

“Melekleri, arşın etrafını kuşatmış, hamd ile Rablerini tesbih ederken görürsün. Onların (mahlûkların) arasında adaletle hüküm olunmuştur. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah içindir, denir.” (Zümer, 39/75)

“O, yedi kat göğü, tabaka tabaka yaratandır. Rahmanın yarattığında hiçbir düzensizlik göremezsin. Çevir gözlerini bak, hiçbir çatlaklık göreceksin mi?” (Mülk, 67/3)

“Allah’ın gökyüzünü yedi kat nasıl yarattığını görmediniz mi?” (Nuh, 71/15)

Kur’an-ı Kerim’den alınan bu ayetler, Müslümanların kutsal kitabındaki kozmoloji, semavî fenomenler ve gökler hakkında, çok sayıdaki ayetlerden sadece birkaçıdır.

Müslümanlar vahyin nüzul döneminde, astronomiyle ilgili ayetlere muhatab olsalar da, aslında İslam öncesi dönemden kalma Arapların bazı amelî astronomi bilgileri vardı. Bedevilerin geniş çöllerde sık sık yaptıkları gece yolculuğunda, ay ve parlak yıldızlardan başka herhangi bir kılavuzu yoktu.

Bundan dolayı Bedeviler özellikle ayın doğuş ve batışını takip ederek vakit tayini yapıyorlardı.

İslam'ın kutsal kitabındaki astronomiyle ilgili ayetler, engin çöllerde seyahat eden Bedevilerin gökleri incelemeye duydukları tabîî eğilimle birleşince, İslam'ın daha ilk yıllarında Müslümanlar arasında astronomiye dair güçlü bir yönelme meydana geldi. Bu ilim, diğer aklî ilimler arasında özel bir yer edindi. Hatta aklî ilimlerin bazılarına karşı olan fakihler ve kelimciler bile bu ilme itibar etti. Hatta bazıları bu ilmi yüksek bir mevkiye oturtacak kadar ileri gitti. Özellikle Müslümanların pratik dinî ihtiyaçları olan, beş vakit namazdaki vakit ve kible tayini, Ramazanda hilalin görünmesi gibi meselelerin halli için astronomi ilmine Müslümanlar çok önem verdiler. Öyleki Arapçadaki ilk geniş ilmî metinler astronomi ve astrolojiyle ilgiliydi.¹

Hicri 2. yüzyıla (M.811) kadar Müslümanların astronomik bilgileri, sadece yıldız gözlemleriyle sınırlı kaldı ve bu bilgiler teknik olmaktan çok şiirsel yönüyle öne çıktı. Özellikle fetihlerle birlikte Müslümanlar, diğer alanlarda olduğu gibi astronomi alanında da geniş bir külliyatla tanıştılar. Emevilerin son dönemlerinde Hermes'e nisbet edilen astronomiye dair "Kitâb Münkalebu Sini'l-Alem ve Mâ Fihî mine'l-Kaza" adlı kitap ve yine astronomiye dair Zerdüş'te nisbet edilen "Kitâbu Zeradüş't fi Suveri Dereci'l-Felek" adlı eserlerin Arapçaya çevrilmesiyle Arap diline yeni astronomi terimleri girmeye başladı ve sonraki tercümelerle de terminoloji iyice zenginleşti.²

Hint astronomisi Grek astronomisinden etkilenmiş, İran astronomisi ise Grek ve Hint kaynaklarından etkilenmişti. Müslümanlar ise Hint, İran ve Grek kaynaklarından etkilenmişlerdi. Daha 2./8. yüzyılda Müslümanlar, İran kaynaklarını Arapçaya çevirmişlerdi.

¹ Seyyid Hüseyin Nasr, **İslam ve Bilim**, çev. İlhan Kutluer, İstanbul, İnsan Yayınları, 2006, s. 96. Müslümanlar önceleri astronomi ve astroloji terimlerini eş anlamlı kullanmaktaydılar. (Bkz. Nasr, **a.g.e.**, s. 95.

² Tefvik Fehd: "İlm-i Felek", **DİA**, 22. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 127.

Miladi 6. Yüzyılda Enuşirvan döneminde Pehlevî astroloji metinleri ve İran astronomisinin baş eseri olan Zic-i Şah veya Zic-i Şehriyâr (Şahlık Astronomi Cetvelleri) adlı zic derlenmiştir. Ağırlıklı olarak Grekçe metinlerin çevirilerinden ve Grek astronomi cetvellerinden derlenen bu zic'in aslı kaybolmuştur. Bu zic, meşhur astronomlardan Mâşallah,* Ebu Ma'şer el-Belhî ve Harezmî tarafından iktibas edilmiştir. Bu eserlerin İslam astronomisine büyük tesirleri olmuştur. Hatta doğu beldelerinde yerini Batlamyus'a (Ö.168) (Ptolemaios) kaptırdıktan sonra bile Endülüs'te etkisini yüzyıllarca sürdürmüştür.³

İslam toplumunda gerçek anlamıyla astronomi bilimi, Halife Mansur döneminde, Hintli astronomi âlimi Brahmagupta'nın 770 yılı civarında Sanskritçe olarak yazdığı "Brahmasphutasiddhanta" adlı eserin "Sindhind (Siddhanta)" adıyla Arapçaya çevrilmesiyle başlamıştır. Brahmasphutasiddhanta'ya dayanan "Mahassiddhanta" gibi İslam matematiğinin doğuşuna etki eden eserler ve Aryabhata'nın "Aryahatiya"sı gibi kaynaklar, 2/8. yüzyılda Müslüman astronomları etkilemişlerdir. Özellikle İbrahim el-Fezarî ve Yakub b. Tarık, Hint astronomisini Müslümanlara tanıtmışlardır. İlk defa İbrahim el-Fezarî "ez-Zic alâ Sini'l-Arab" adlı çalışmasıyla⁴ İslamî günlerin kamerî takvime göre hesaplanması için kullanılacak cetvellerin düzenlenmesiyle ilgili temel bilgilerin anahatlarını vermiştir. Aynı yüzyılda Yakub b. Tarık, "Terkîbu'l-eflâk" adlı eseri yazmış, İbn Hibinta da bu eserden faydalanarak "el-Muğnî fi Ahkâmi'n-Nücûm" adlı eseri yazmıştır.⁵

İslam dünyasında Hint astronomi geleneği, özellikle İbrahim b. Habib el-Fezarî'nin "Sindhind" adıyla Arapçaya çevirdiği "Brahmasphuta Siddhanta" adlı eserin etkisi ya da diğer bir ifadeyle "Sindhind geleneği" yirmi-otuz yıl, yani Batlamyus'un eserlerinin İslam dünyasında tanınmasına kadar hâkimiyetini

* Yahudi asıllı bir mütercim.

³ Nasr, **a.g.e.**, s. 97.

⁴ Sezgin, **GAS**, 6. cilt, s. 118.

⁵ Fehd, **a.g.m.**, s. 127.

korumuştur. Batlamyus'tan sonra bile özellikle Endülüs'te Zerkalî gibi astronomları tesiri altında bırakmaya devam etmiştir.⁶

Müslümanlar 3./9. yüzyılda Grek astronomi eserleriyle tanışmaya başlamışlar. Özellikle Batlamyus'un* eserlerinin ortaya çıkışı, kendine özgü bir ekol olan İslam astronomisine yeni bir bakış açısı getirmiş ve ona sağlam bir zemin teşkil etmiştir.⁷

Batlamyus'un başlıca astronomi eseri olan "Magale Syntaxis Mathematike" (Matematikis Sintaksis) adlı eser Arapçaya birkaç kez tercüme edilmiştir.

Batıda bu eser, Arapça formuyla "el-Mecisti" (Almagest)⁸ adıyla tanınmaktadır. Batlamyus'un bu eseri üzerinde birçok Müslüman astronom çalışmış, 12. yüzyılda Cabir b. Eflah adındaki Müslüman astronom, "el-Mecisti"deki yanlışları düzeltmek için "Kitabu'l- Hey'e fi Islâhi'l-Mecisti" adıyla bir eser kaleme almış ve bu eseriyle ilim tarihinde Batlamyus'u eleştiren ilk astronom olarak tarihe geçmiştir.⁹

Batlamyus'un coğrafya (astronomiyle de ilgilidir) kitabı, "Geografike Hiphegesis (Coğrafya Kılavuzu)", astroloji ile ilgili "Kitabu'l-Erba (Quadripartitum)" adlı eserleriyle birlikte başka eserleri de Arapçaya çevrilmiştir.¹⁰ Batlamyus'un dışında Grek astronomlardan Hipparchus,

⁶ Nasr, **a.g.e.**, s. 97.

* Batlamyus, eserlerini ortaya koyarken büyük ölçüde ilkçağ filozof ve astronomlarından etkilenmiştir. Dağınık haldeki bilgileri derleyerek sistematize etmiş, yer merkezli âlem modelini geliştirmiş, dünyanın sabit ve hareketsiz olduğunu iddia etmiş ve bu durumu ispatlamak için deliller ileri sürmüştür. Güneş, ay ve gezegenlerin hareketleri hakkındaki görüşleri Rodoslu Hipparkhos'tan almış, Aristarchus, Eratostenes gibi astronomlardan da büyük ölçüde etkilenmiştir. Batlamyus'un yer merkezli âlem modeli, Batı dünyasında olduğu gibi, İslam dünyasında da yüzyıllarca geçerliliğini korumuş, 16. yüzyılda Kopernik'in ortaya çıkışıyla bu görüş geçerliliğini yitirmiştir.

⁷ Nasr, **a.g.e.**, s. 97.

⁸ Kadı Said, eski-yeni bütün bilgileri kuşatan üç eserden daha değerli bir eser tanımadığını, bunların astronomi alanında Batlamyus'un "el-Mecisti"si, mantıkta Aristo'nun "Organun"u, Nahivde Sibeveyh'in "el-Kitab"ı olduğunu söyler. Said el-Endelusî, **Tabakatu'l-umem**, 33-34'ten naklen Cengiz Aydın, Gülseren Aydın, "Batlamyus", **DİA**, 5. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 197.

⁹ Cengiz Aydın, Gülseren Aydın, "Batlamyus", **DİA**, 5. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, s. 197.

¹⁰ Sezgin, **a.g.e.**, s. 46-48.

Aristarchus, Geminius Antolycus, Theodosius, Hypicles, Theon gibi astronomların da eserleri ya kısmen veya tamamen Arapçaya çevrilmiştir.¹¹

Sonuç olarak, Müslümanlar daha hicri 2. yıldan itibaren İran, Hint, Grek ve bu kültürleri etkileyen Mısır ve Babil astronomisine aşina idiler. Müslümanların sahip olduğu bu geniş ilmî literatür, onları astronomi üzerine araştırma yapmaya sevketmişti. Müslümanlar gözlem yapmaya önem vermişler. Çeşitli astronomi aletleri ve değişik ölçümler yapmışlardı. Yaptırmış oldukları rasathanelerde gök cisimlerinin hareketlerini gözlemlemişler. Bu alanda yüksek bir ilmî seviye yakalamışlardı. Müslüman astronomlar, 16. yüzyılda Kepler, Tycho Brahe ve Kopernik'ten sonra duraklamaya başlamışlar. Yine de eski ihtişamlı dönemleri kadar olmasa da varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir.

1- MÜSLÜMANLARIN ASTRONOMİ ALANINDA VERMİŞ OLDUKLARI ESERLER

Müslüman astronomlar, Arapça, Farsça ve Türkçe olarak yazdıkları eserlerle bizlere çok zengin bir külliyat bırakmışlardır.

II/VIII. yüzyılda astronomiyle tanışan Müslümanlar III/IX. yüzyılda büyük astronomlar yetiştirmeye başlamışlardır. İslam astronomisinin en parlak devri, Me'mun'un (813-833) hilafeti dönemine rast gelmektedir.¹² Halife Me'mun Bağdat'taki Kâsiyun tepesinde yapılan gözlemlere ivme kazandırmıştır. Burada astronomlar Batlamyus'un teorilerinin sağlamasını yapıyorlar, deney ve gözlemlerle Batlamyus'un astronomi bilgilerine kesinlik kazandırıyorlardı. Bu çalışmalarını Halife Me'mun'un astronom ve astroloğu Yahya b. Mansur, "ez-Zic'ü'l-Mümtehan" adıyla kitaplaştırdı. Bu arada Ebu Ma'sher el-Belhî, İslam dünyasında geniş yankılar uyandıran "Kitab el-Ulûf" (Binler Kitabı) adlı eseri yayımlamıştır. Bu kitabında Ebu Ma'sher, ilmin astrolojik tarihini de ele almış,

¹¹ Nasr, **a.g.e.**, s. 97. Ayrıca Grek astronomisinin İslam astronomisine etkisiyle ilgili olarak bkz. Regis Morelon, "İslam Astronomisinin Genel Bir İncelemesi", **İslam Bilim Tarihi I, çev. Habib Türker**, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2006, s. 18-24.

¹² Nallino, "Astronomi", **İA**, I. Cilt, İstanbul, MEB, 1965, s. 687.

Batı, Aristo fiziğiyle bu eser sayesinde tanışmıştır.¹³ Dönemin büyük astronomları arasında, aynı zamanda coğrafyacı ve matematikçi de olan Muhammed b. Musa el-Harezmi başta gelir.

Harezmi'nin teşvikiyle Halife Me'mun, astronomi âlimlerini Bağdat'ta toplamış ve Batlamyus'un "el-Mecisti"sini şerhettirmiştir. Harezmi, gözlem yapmak için Bağdat'a yeni astronomi aletleri getirtmiş ve eski bilinen aletlerin geliştirilmesine ön ayak olmuştur.

Harezmi, "Zic'ü's-Sindhind" adında iki zic* yazmış, Mesleme el-Mecriti bu zic'ler üzerinde çalışmış, özellikle küçük zic'in Latinceye tercüme edilmesiyle birlikte Endülüs ve Batı dünyası bu zic'in tesirinde kalmıştır. Büyük zic'in aslı kayıptır fakat İbn-i Müsenna'nın bu zic'e yazdığı şerhin İbranice ve Latince nüshaları mevcuttur.¹⁴

Bu dönemde (833-861) Fergani "Cevâmiu İlmi'n-Nücûm ve Usûlü'l-Hareketi's-Semaviyye" (Astronominin Prensipleri) adlı eserini kaleme almıştır. İslam astronomisinde büyük izler bırakan bu kitap, Batlamyus'un "Kitabu'l-Menşûrât" adlı eserinin etkisi altında kalınarak yazılmıştır. Ünlü astronom Habel el-Hasib "Zicu'd-Dimeşkî" (Şam Cetvelleri) adlı trigonometriyle bağlantılı olan eserini bu dönemde kaleme almıştır.¹⁵

Meşhur astronom Ebu Ma'sher el-Belhî kendisini Doğuda ve Batıda şöhrete ulaştıran birçok eser yazmıştır. Gökyüzünde aynı boylam üzerinde buluşan gezegenlerin durumunu anlattığı "Kitabu'l-Kırânât" adlı eseri hakkında çeşitli şerhler yazılmış ve ünlü astronom Tycho Brahe "Gezegen Teorisi"ni açıklarken bu eserden ve Ebu Ma'sher'den faydalandığını ifade etmiştir.¹⁶

¹³ Nasr, **a.g.e.**, s. 13, dipnot, s. 99.

* Zic: Arapçaya Pehleviceden, bu dile de Sanskritçeden geçmiştir. Kök anlamı, düz çizgiler olan bu kelime, sözlükte bir inek veya boğa yardımıyla sürülen bir tarlada oluşan çizgileri ifade eder. Bu çizgiler astronomi eserlerinde gözlem sonuçlarının çizelge halinde resmedilmesini hatırlattığından olsa gerek, sonraları bu anlamda kullanılmaya başlandı.

¹⁴ Nasr: **a.g.e.**, s. 99.

¹⁵ Fehd, **a.g.m.**, s. 128; Morelon, **a.g.m.**, s. 55.

¹⁶ Fehd, **a.g.m.**, s. 128.

Sonradan Müslüman olan, döneminin en önde gelen ilim adamlarından sayılan Harranî Sabit b. Kurre de astronomi hakkında çeşitli eserler kaleme almıştır. Sabit b. Kurre, yıldızların salınım ve titreşim teorisiyle kendini tanıtmıştır. Önceleri Batlamyus'un şârihi İstenderiyeli Theon tarafından da savunulan bu teorinin yanlış olduğu daha sonraları ortaya çıkmıştır. Sabit b. Kurre, Batlamyus'un sekiz felekten müteşekkil teorisine bir felek daha ekleyerek dokuza çıkarmıştır. Fakat özellikle el-Birunî, Batlamyus'un sekiz felek sistemini kabul etmeye devam etmiştir.¹⁷

Ünlü Müslüman astronom Battanî ise, bu dönemde hem gözlem, hem de matematiğe dayalı astronomi araştırmalarında zirveye çıkmış ve "Zic es-Sabii" (Sabi Cetvelleri) adlı eseri yazmıştır. Bu eser, Avrupa'da 18. yüzyıla kadar Güneş ve ay tutulmaları hakkında başvurulan çok önemli bir kaynaktır.¹⁸

IV/X., yüzyıl astronomi âlimleri, Endülüs Emevileri, Mısır Fatimîleri ve Asyadaki Müslüman bölgelerde ortaya çıkmışlardır. İran'da Ebu Sehl el-Kûhî, Şiraz'da günün uzunluğunu kesin olarak hesaplayan "Suvar el-Kevâkib" (Yıldızların Şekilleri) adlı eseri kaleme almıştır. Bu eser, yıldızların mevkilerine dair ilim alanında Batıyı oldukça etkilemiştir.¹⁹

Bu dönemin önde gelen astronomlarından birisi de, aynı zamanda matematikçi olan Ebu'l-Vefa el-Buzcanî'dir. Tycho Brahe'ye nispet edilen, ayın, Güneşin çekimine bağlı düzensiz hareketleri ile ilgili görüş ilk defa Buzcanî tarafından ortaya atılmış ve 19. yüzyılda L. A. Sedullot tarafından Buzcanî'nin çalışması incelenerek bu durum tespit edilmiştir.²⁰

Büyük ilim adamı ve astronom Birunî de bu dönemde yaşamıştır. Astronomi ile ilgili "Kanûn el-Mesudî" adlı temel eserini Birunî 1030 yılına doğru

¹⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, **İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş**, çev. Nazife Şişman, İstanbul, İnsan Yayınları, 1985, s. 154.

¹⁸ Nasr, **İslam ve Bilim**, a.g.e., s. 99.

¹⁹ Nasr, **a.g.e.**, s. 99.

²⁰ Nasr, **a.g.e.**, s. 99.

tamamlamıştır.²¹ İbn-i Sina'nın "el-Kanûn fi't-Tıbb"ı tıp ilmi için neyi ifade ediyorsa, Birunî'nin eseri de astronomi ilmi için aynı şeyi ifade etmektedir. Birunî eserinde, kendi dönemine kadarki İslam astronomisinin genel bir özetini vermektedir. Ayrıca Birunî hem astronomi, hem de astroloji ilmine genel bir giriş niteliğindeki "Kitâb et-Tefhîm" (Astrolojinin Unsurları) adlı eserini hem Arapça hem de Farsça olarak yazmıştır. Söz konusu eser, matematik ilmi üzerine yazılan Farsça ilk büyük eserdir.²²

397/1007 tarihinde Kahire'de İbn-i Yunus, "ez-Zic el-Hakimi" (Hakim Cetvelleri) adlı eseri kaleme aldı. İbn-i Yunus, bir sarkacın salınımı hakkında ciddi araştırmalar yapan ve mekanik saati bu yolla icat eden ilk kişidir.²³

İbn-i Yunus'un çağdaşı İbn-i Heysem, her ne kadar fizikçi ve optikçi olarak tanınıyorsa da aynı zamanda bir astronomdur. Yazmış olduğu "Makâle fi Hey'eti'l-Âlem" adlı eseri Latince ve İbraniceye çevrilmiş ve Batılı astronomlar, özellikle Kopernik üzerinde büyük etki yapmıştır.²⁴ İbn-i Heysem, göklerin tabiatı hakkında araştırmalar yapmış, atmosferin kalınlığını ölçmüş ve atmosferin astronomi gözlemlerine tesiri üzerine incelemelerde bulunmuş büyük bir astronomdur.²⁵ Astronomi ilmine som (mücessem) ve şeffaf küreler (eflak) fikri İbn-i Heysem zamanında sokulmuştur.²⁶ Daha önceki astronomlar, küreleri matematiksel daireler şeklinde varsayarlar, İbn-i Heysem ile bu düşünce değişmiştir.

5/11. yüzyılın sonu ve 6/12. yüzyılın başlarından itibaren İslam dünyasında, diğer aklî ilimlerde olduğu gibi astronomide de bir duraklama olmuştur. Fakat Endülüs İslam coğrafyasında durum farklıydı. Doğu İslam beldesindeki kayda değer yegâne eser, Abdurrahman el-Hazinî tarafından Celali takvimine dayanılarak hazırlanan "Zic-i Sencerî"dir. Fakat Batı İslam ülkesinde

²¹ Fehd, **a.g.m.**, s. 128.

²² Nasr, **a.g.e.**, s. 101.

²³ Nasr, **a.g.e.**, s. 101.

²⁴ Fehd, **a.g.m.**, s. 128.

²⁵ Nasr, **a.g.e.**, s. 101.

²⁶ Nallino, **a.g.m.**, s. 44.

yani Endülüs'te ünlü astronom Zerkalî "Toledo Cetvelleri"ni hazırlamış. Bu eserinde Zerkali, Güneşin, sabit yıldızlar karşısındaki hareketini tespit etmiştir. Endülüs'te Batlamyus teorisine karşı bir tatminsizlik olmuş. İbni Tufeyl ve onun öğrencisi Nurettin el-Bitruçî gibi astronomlar Batlamyus teorisini tenkide tabi tutmuşlardı.²⁷ İbn-i Tufeyl ve Bitruçî, Aristo'nun ortaya attığı eşmerkezli küreler teorisinden etkilenerek gezegenlerin hareketleriyle ilgili yeni bir teori ortaya atmışlardır.²⁸

7/12. yüzyılda İran'da Nasireddin et-Tûsî, ünlü "Meraga Rasathanesi"ni kurdu. Kutbeddin Şirazî, Müeyyidüddin el-Urdî, Muhyiddin el-Mağribî, Çinli ünlü astronom Fao Mun-ji, Nasireddin et-Tûsî tarafından Meraga Rasathanesinde bir araya getirilerek "Zic-i İlhanî" (İlhanlı Cetvelleri) hazırlandı. Çeşitli eserler yazıldı ve yeni aletler icat edildi.²⁹

Müslümanların astronomi alanındaki son parlak devri, 15. yüzyılda Semerkant'ta yaşanmıştır. Timur'un torunu hükümdar Uluğ Bey (853/1449) aynı zamanda büyük bir astronom idi. Uluğ bey Semerkant'ta, Meraga rasathanesini model alarak yeni bir rasathane kurdu. Uluğ Bey başta Kadızade Rûmî olmak üzere diğer astronomlarla işbirliği yapmış ve Semerkant'ta otuz yıl boyunca yapmış olduğu gözlemlere dayanarak "Zic-i Uluğ Bey" adlı eseri yazmıştır.³⁰ Uluğ Bey bu zic'inde, sabit yıldızlar hakkında yapmış olduğu yeni gözlemlerinden bahsetmiştir.

İslam dünyasında Uluğ Bey'den sonra İslam astronomisi tedrici olarak geriledi. 16. yüzyılda İstanbul'da Takiyeddin, III. Murat döneminde bir rasathane kurmuş. Fakat ilk dönem eserleriyle kıyaslanabilecek çapta büyük eserler ortaya koymak Takiyeddin'e nasip olmamıştır.³¹

²⁷ Nasr, **a.g.e.**, s. 105.

²⁸ Fehd, **a.g.m.**, s. 128.

²⁹ Nasr, **a.g.e.**, s. 105.

³⁰ Nallino, **a.g.m.**, s. 689.

³¹ Bkz. Bolay, **Osmanlılarda Düşünce**, s. 230-231.

Bu dönemden sonra Müslümanlar Batlamyus'çu, Aristo'cu kapalı evren modelinin bütün müşkillerini çözdükten sonra kozmosun sınırlarını dağıtmak yerine ötelerdeki ebedi varlığı düşünerek tatmin olmakla yetindiler. Belki de bu teori çoğu Müslüman için, Allah'ın her yerde hazır ve nazır oluşunu akılda tutmanın en iyi yolunun, kendilerine yaratılmış ve sınırlı bir evrende yaşadıklarını hatırlatan bir teori olduğu için Müslümanlar bu teoriden vazgeçememişlerdir.³²

İbn-i Haldun,; “Astronomi ilmi bize, göklerin suretleri, yörünge ve feleklerin terkiibini öyle olduğu için değil, öyle olması gerektiği için verir. Diğer bir ifadeyle astronomi, öyle olması gerektiğine ilişkin bir delil ileri sürer, ancak bu hiçbir şekilde kesin gerçeği ifade etmez.”³³ der.

Müslümanlar 4/10. yüzyıla kadar değişik evren teorileri üzerinde çalışmışlardır. 10. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Battanî'den sonra, delillerini tutarlı gördükleri Batlamyus kozmolojisini benimsemişler. Böylece İslam dünyasına Batlamyus kozmolojisi tamamen hakim olmuştur. 12 ve 13. yüzyıla kadar iki-üç yüzyıl, Müslüman astronomlar Batlamyus teorisinin müşkillerini çözmeye çalışmışlar. Yaptıkları araştırma, gözlemler ve hesaplamalar neticesinde Batlamyus teorisinden kuşku duymaya başlamışlardı. Özellikle Müslüman Endülüs'te, Batlamyus teorisine, Bitrucî'nin (ö. 1204) başı çektiği bir eleştiri dalgası başlamış. Daha sonra İran'da Nasireddin et-Tûsî, “Tezkire” (Astronomi Tezkeresi” adlı eserinde Batlamyus teorisine şiddetli eleştiriler yöneltmişti. Aynı şekilde Tûsî'nin öğrencisi Kutbeddin Şirazî de “Nihayet el-İdrak” (İdrakin Sınırları” adlı eseriyle hocasının yolunu izlemiş ve Batlamyus teorisini eleştirmiştir. Batlamyus'un yer merkezli, yani dünyanın sabit olduğunu, yıldızlar, Güneş ve diğer gezegenlerin dünyanın etrafında döndüğünü iddia ettiği görüş,³⁴ (Jeosantrik)³⁵ Müslüman astronomlarca aralıklarla tenkide

³² Nasr, **a.g.e.**, s. 105, 133.

³³ İbn-İ Haldun: **Mukaddime**, çev. Halil Kendir, 2. Cilt, Ankara, Yenişafak Gazetesi, 2004, s. 699.

³⁴ Adivar, Tarih Boyunca İlim ve Din, s. 92.

³⁵ Batlamyus'a göre yer fiilen kâinatın merkezinde değildi. Matematiksel olarak öyleydi. Müslüman astronomlar Batlamyus'çu felekleri matematiksel bir model olmaktan çıkartıp,

tabi tutulsa da, geçerliliğini 16. yüzyılda Avrupa'da Kopernik'in 1543 tarihinde ortaya attığı güneş merkezli (Helyosantrik) görüşe kadar korumuştur. Bu yüzyıldan sonra güneş merkezli sistemin tamamen farkında olan Müslümanlar, yer merkezli sistemin sağladığı tatmini sürdürmüşlerdir. Birunî'nin de söylediği gibi yer merkezli görüşten güneş merkezli görüşe geçiş, Avrupa'da fizikte, teolojide büyük değişikliklere sebep olduğu halde İslam dünyasında böyle bir değişiklik olmamıştır.³⁶ Bu da Müslümanların olaya astronomik bir mesele olmaktan çok metafizik ve teolojik bir mesele olarak bakılması gerektiğini kavradıklarını göstermektedir. Müslümanlar, Kopernik'ten çok önceleri, Güneş merkezli sistemden haberdar idi.³⁷ Fakat insanlığa dengesini kaybettirmekten başka hiçbir katkıda bulunmayacak olan bu sistem için adım atmaktan sakındılar.³⁸

Güneş merkezli sistem, ilk defa Sisamlı astronom Aristarkus (MÖ. 310-230) tarafından ortaya atılmıştır. O, dünyanın da diğer gezegenler gibi bir gezegen olduğunu ve güneşin etrafında döndüğünü söylemiştir. Fakat Aristarkus'un bu eseri kaybolduğu için Carl Sagan'ın ifadesiyle,³⁹ İnsanlık bu gerçeği yeniden keşfetmek için iki bin yıl beklemek zorunda kalmıştır. Yine de Aristarkus'un gökyüzü hakkında yapmış olduğu çalışmalar, Kopernik modeline⁴⁰ temel olmuştur.

fiziki realitelere dönüştürdüler. Örneğin; Sabit b. Kurre göklerin maddi olduğuna inanmış, İbn-i Heysem ise feleklerin fiziki modellerini vermişti. Bkz. Nasr, **İslam ve Bilim**, s. 132-133.

³⁶ Nasr, **İslam Kozmoloji**, s. 157.

³⁷ Nasr, **İslam Kozmoloji**, s. 156.

³⁸ Nasr, **İslam ve Bilim**, s. 111.

³⁹ Carl Sagan, **Kozmos: Evren ve Yaşamın Sırları**, çev. Reşit Aşçıoğlu, 3. baskı, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1997, s. 25.

⁴⁰ Batlamyus, Kopernik'ten önce evrenin merkezini Güneş kabul eden bu görüş üzerinde durmuş, fakat Aristo fiziği uyarınca, yerkürenin büyük bir hızla dönmesi gözlem kurallarına aykırı olduğu için bu görüşünden vazgeçmiştir. Bkz. Sagan, **a.g.e.**, s. 56.

2- OSMANLI'YA ÇAĞDAŞ ASTRONOMİNİN GİRİŞİ

Osmanlı modern astronomi ile 17. yüzyılın ortalarında tanışmış ise de yeni astronominin Osmanlı'da kabul görmesi 18. yüzyılın ortalarını bulmuştur.⁴¹ Osmanlı'nın modern astronomiyle ilk temasları, zicler ve Batı coğrafya literatürünün Osmanlıcaya çevrilmesiyle olmuştur.

Çağdaş astronomi dediğimiz, güneş merkezli evren teorisi, ünlü astronom Kopernik (Ö.1543) tarafından "Gök Kürelerinin Dolanımları Üzerine" (De Revolutionibus Orbium Coelestium) adlı eseriyle ortaya konmuştur. Osmanlıların modern astronomiyle ilk tanışmaları 1660'lı yıllarda Fransız astronomu Noel Durret'in (ö.1650) zicinin Zigetvarlı İbrahim Efendi tarafından "Secencelü'l-Eflak fi Gayeti'l-İdrak" (Feleklerin Aynası ve İdrakin Gayesi) adıyla tercüme etmesiyle başlamıştır. Bu kitap, Osmanlı bilim literatüründe Kopernik sistemini ele alan ilk eserdir.⁴²

Modern astronomiden bahseden ikinci eser ise padişah IV. Mehmed'in isteğiyle, Janszoon Blaeu'nun kısaca Atlas Major olarak bilinen Latince eserinin, 1692 tarihinde Ebubekir ed-Dimeşkî tarafından, "Nusretü'l-İslam ve's-Surûr fi Tahrîri Atlas Major" (Coğrafya-yı Atlas) adıyla yapmış olduğu tercümedir.

Ebubekir ed-Dimeşkî bu eserin mukaddimesinde astronomi ilminin önemini belirttikten sonra Batlamyus, Kopernik ve Tycho Brahe'nin⁴³ sistemleri hakkında bilgi verir.⁴⁴ Bu eser Kitab-ı Mukaddes⁴⁵ ile uyumlu olan Batlamyus sistemini doğru kabul eder ve diğer sistemleri eleştirir.

17. yüzyılda tercüme edilen yukarıda incelediğimiz iki eserden sonra 18. yüzyılın ilk yarısında konu ile ilgili daha geniş bilgiler ihtiva eden eser İbrahim Müteferrika'nın, Kâtip Çelebi'nin "Cihannümâ"sına yapmış olduğu şerhtir. Kâtip

⁴¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Büyük Cihaddan Frenk Fodulluğuna**, İstanbul, 1996, s. 141.

⁴² İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 729.

⁴³ Diğer iki görüşü uzlaştırır.

⁴⁴ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 153, 157.

⁴⁵ İbrahim Müteferrika bu hususa şöyle açıklık getirir: Kitab-ı Mukaddes'te yerin daima sakin olduğu yazılı ise de, orada kastedilen mana hareketsizlik olmayıp, daimi varlık olmaktadır. (Bkz. İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 744.

Çelebi Kopernik'ten bir asır sonra yaşamış ve "Cihannümâ"yı yazarken Batı kaynaklarından bolca istifade etmiş olmasına rağmen ilginçtir güneş merkezli Kopernik sisteminden hiç bahsetmez; Batlamyus sisteminden bahseder. İbrahim Müteferrika 1732'de Cihannümâ'yı basarken bu esere bazı ilaveler yapmış ve yeni astronomiden de söz etmiştir. Cihannümâ'ya yapmış olduğu ilavelerde Müteferrika, Batlamyus, Kopernik ve Tycho Brahe'nin sistemlerinden söz etmiş özellikle Kopernik sistemine daha fazla yer vermiştir. Bu şerhlerde İbrahim Müteferrika, Batlamyus teorisinin İslam dünyasında geçerliliğini devam ettirdiğini kaydeder.⁴⁶ Bu şerh, Kopernik'in eserinin yayımlanmasından sonra yeni astronomiden bahseden en geniş metin olma özelliğini uzun süre korumuştur.

İbrahim Müteferrika, Cihannümâ'yı yazmış olduğu ek ile birlikte yayımladıktan yaklaşık bir yıl sonra, Andreas Cellarius'un ilk baskısı 1708'de yapılan "Atlas Coelestis" adlı eserini, III. Ahmed'in emriyle 1733 yılında tercüme etmiştir. Tercüme ettiği bu esere Müteferrika, "Mecmuatü'l-Hey'et el-Kadîme ve'l-Cedîde" (Eski ve Yeni Astronominin Derlenmesi) adını vermiştir.

Müteferrika, bu kitabı tercümeden maksadının eserin içeriğini açıklamak, eserde bulunan Latince ibareleri Türkçeye tebdil ve tercüme etmek ve astronomi âlimlerinin kâinatın yapısı hakkındaki görüşlerini özetlemek olduğunu söyler.⁴⁷

Müteferrika, Cihannümâ şerhinde bahsettiği üç teoriye (Batlamyus, Kopernik ve Tycho Brahe) bu tercümede bir görüş daha ilave etmektedir. "Yunan ve Latinlerin ancak cahilleri için makbuldür, bugünkü akıl sahipleri tarafından tamamen reddedilmiştir." dediği ve üzerinde fazla durmadığı bu görüş, Soli'li(mersin ili içinde antik bir liman kenti) Yunan şair ve astronomi âlimi Aratus (MÖ.240)'a aittir. *

⁴⁶ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 158-163.

⁴⁷ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 158-163.

* Aratus, Knidos'lu (Datça) Eudox'un(m.ö.408-355) kendi adını taşıyan, Eudox adlı eserini Gök Olayları adıyla şiirselleştirmiştir. Eserde hava tahmini, bazı gök olayları ve 48 adet takım yıldızından (44'ü kuzey 44'ü de güney yarımkürede olmak üzere 88 adet takımyıldızı vardır) bahsedilir. Eudox'un eseri kaybolduğu için Aratus'un eseri meşhur olmuştur.

Bu tercümede dikkat çeken husus, Müteferrika'nın Cihannümâ'ya oranla daha cesur davranmasıdır. Mühtedi bir papaz olan Müteferrika, Müslüman din ve devlet adamlarının Avrupa'dakine benzer bir muhalefette bulunacaklarını zannettiği için Cihannümâ şerhinde yeni astronomiden bahsederken ihtiyatlı davranmaktadır. Talihsiz ve âtil diyerek herkesi onu tenkid etmeye davet etmektedir. Cihannümâ basıldıktan sonra böyle bir tepkinin gelmediğini görünce Müteferrika yeni astronomiyi anlatırken daha cesur davransa da yine de ihtiyatı elden bırakmamaktır.⁴⁸

Müteferrika'dan sonra Boşnak asıllı Osman b. Abdülmennan, Bernhard Varenius (Ö.1676)'un Latince ilk baskısı 1650'de Amsterdam'da yapılan "Geographia Generalis" adlı eserini "Tercüme-i Kitab-ı Coğrafya" (Coğrafya Kitabı Çevirisi) adıyla Türkçeye çevirmiştir. Eser Batlamyus sisteminin doğruluğunu kabul etmektedir. Ancak burada ilginç olan Osman Efendi'nin her ne kadar orijinal metne sadık kalsa da akıl yürütme yoluyla Kopernik sistemini tercih etmesidir.

Osman Efendi yer ve güneş merkezli teorilerin mukayesesini yaptıktan sonra güneşin, yerin etrafında değil, yerin, güneşin etrafında dönmesinin daha makul olduğunu hoş bir benzetme ile izah eder: "Bir kimse kebab pişirmek isteyip bir şişe et taksa, makul ve münasip olan, kebabı ateşin etrafında döndürmektir. Yoksa ateşi kebabın etrafında döndürmek değildir."⁴⁹ der.

Osmanlı astronomları, 1660-1664 yıllarında Fransız astronomu Noel Durret'in zic'inin Zigetvarlı Tezkireci Köse İbrahim tarafından Osmanlıcaya tercümesinden sonra zic tercüme etmeyi sürdürmüşlerdir. İsmail Çınarî Efendi 1767 yılında Fransız astronom Alexis Claude Clairaut (Ö. 1765)'un ayın gözlemlerine dayanan zic'ini tercüme etmiştir. Sultan III. Mustafa (Ö.1774) Paris İlimler Akademisinden Avrupa astronomisine dair kitaplar isteyince bu akademi, III. Mustafa'ya bazı kitaplar göndermiştir. Bunlar arasında İsmail Efendi'nin

⁴⁸ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 158-163.

⁴⁹ İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 748-749.

tercüme ettiği Clairaut zic'inin yanında Cassini zic'inin de bulunduğu düşünülebilir.

Fransız astronomlardan Jacqus Cassini (Ö.1756)'nin 1740'ta Paris'te basılan bu zic'ini İsmail Efendi 1772 yılında tercüme etmiştir. Bu zic'in tercümesi Osmanlı takvimciliğine mühim etkiler yapmıştır. III. Selim'in emriyle takvimler bu zic'e göre tertib edilmeye başlanmış ve o zamana kadar kullanılan Uluğ Bey zic'i zamanla terk edilmiştir.⁵⁰

Padişah III. Mahmud döneminde (1808-1839) bir zic daha tercüme edilmiştir. Fransız astronom Lalande (Ö.1807)'nin 1759'da Paris'te basılan bu zic'ini Münecimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi 1814 yılında önce Arapça'ya, 1826 yılından önce de Türkçe'ye tercüme etmiştir. Lalande zic'inin tercüme edilmesinden sonra Cassini zic'inin takvim hesaplamalarında önemli hatalara sebep olduğu tespit edilmiş ve padişahın emriyle takvim hesaplamalarında Cassini zic'i yerine artık Lalande zic'i kullanılmaya başlanmıştır.⁵¹

18. yüzyılın sonlarına doğru, askeri öğrencileri eğitmek amacıyla Mühendishane-i Bahri Hümayûn (1773) ve Mühendishane-i Berr-i Hümayûn (1795)'un kurulmasıyla birlikte astronomi dersi ilk defa düzenli bir şekilde devlet eliyle öğretilmeye başlanmıştır. III. Selim'in Mühendishane ile ilgili 1795 tarihli fermanında adı geçen dersler arasında astronomi dersi de yer almıştır.⁵²

Bu dersi Mühendishane-i Berr-i Hümayûn'da ilk okutan hocalardan birisi bu okulun 1806-1817 yıllarında başhocalığını da yapmış olan Hüseyin Rıfki Tamani'dir.⁵³ Tamani'nin talebesi İshak Efendi hocasının astronomi ders notlarının coğrafyaya dair bölümlerini gözden geçirerek özetler ve 1831 yılında

⁵⁰ İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 758-759.

⁵¹ İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 760.

⁵² İhsanoğlu, "Osmanlı Devletine 19. Yüzyılda Bilimin Giriş ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi", **Toplum ve Bilim**, Sayı 29-30, Bahar-Yaz, 1985, s. 80.

⁵³ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Başhoca İshak Efendi: Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü**, Ankara, 1990, s. 9, 14, 15.

“el-Medhal fi'l-Coğrafya” (Coğrafyaya Giriş) adlı eseri yayımlar. Bu eserde eski gelenek devam ettirilir ve Batlamyus sistemine bağlı kalınır.⁵⁴

Hüseyin Rifkı Tamani'den sonra 1817 yılında Mühendishane-i Berri Hümayuna başhoca olan Seyyid Ali Paşa (öl.1827) meşhur Osmanlı âlimi Ali Kuşçu'nun (ö.1474) “el-Fethiye” adlı astronomi eserini Osmanlıcaya tercüme ederek, 1824 yılında kitabı “Mir'atü'l-âlem” (Evrenin Aynası) adıyla yayımlamıştır.⁵⁵

Bu eser daha önce Seydi Ali Reis (ö.1562) tarafından “Hulasatü'l-hey'e” ve Abdullah Perviz Efendi (ö.1579) tarafından da “Mirkat el-Sema” adlarıyla tercüme edilmiştir.⁵⁶

Mir'atü'l-âlem adını verdiği tercümenin önsözünde, Seyyid Ali Paşa üç teoriden de bahseder:

Birincisi; Batlamyusçu ve Aristotelesçi teoridir. Bu teoriye göre yer sabittir, gezegen ve sabit yıldızlar yerin etrafında dolanırlar.

İkincisi; Pythagoras (M.Ö. 584-504), Eflatun (M.Ö. 427-347) ve Kopernik'in güneş merkezli teorisidir. Bu teoriye göre güneş sabittir, yer güneşin etrafında, ay yerin etrafında, diğer yıldızlar ise yine güneşin etrafında dolanırlar.

Üçüncü teori ise; Tyhco Brahe'nin (ö.1601) görüşüdür. Brahe'ye göre yer sabittir. Ay, güneş ve sabit yıldızlar yerin etrafında, geri kalan yıldızlar ise güneşin etrafında döner.

Seyyid Ali Paşa bu üç görüşten ilki olan yer merkezli Batlamyus sistemini tercih eder ve sebep olarak da bu görüşün İslam dünyasında yaygın oluşunu gösterir.⁵⁷

⁵⁴ İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 762.

⁵⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.): **Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi**, İstanbul, 1997, s. 587-588.

⁵⁶ İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 763, 75. dipnot.

⁵⁷ Seyyid Ali Paşa, **Mir'atü'l-Alem (Evrenin Aynası)**, Haz. Yavuz Unat, Ankara, 2001, s. 23-24; Emre Dölen, “XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Bilimsel Literatürü”, **Osmanlı**, VIII. Cilt, Ed. Güler Eren, Ankara, 1999, s. 64.

1830 yılında Seyyid Ali Paşa'nın azledilmesiyle Mühendishane Başhocalığına getirilen İshak Efendi, "Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye" adlı eserinin dördüncü cildini astronomiye ayırmıştır. Bu bölümde, belli başlı üç kainat sistemini tanıtmış, fakat ağırlığı Kopernik sistemine vermiştir. İshak Efendi, Kopernik sisteminin o zamana kadar Osmanlı bilim literatüründeki en uzun ve belki de en teknik izahını sunmuştur. İshak Efendi bu eserinde Kopernik sisteminin ilmî hikmete daha uygun olduğunu söyler.⁵⁸ Bu kitap 1845'te Mısır'da Bulak Matbaasında dört cilt olarak basılmıştır.

Ayrıca Kahire'de Mehmed Ali Paşa döneminde Arapça basılan ilk modern coğrafya kitabı, Tahtavî (ö.1873) tarafından "el-Ta'ribat eş-Şâfiyye li-Mürîd el-Coğrafya" adıyla 1834'te basılmıştır. Bu eser yeni astronomi teorilerinden kısa ve basit bir şekilde bahsetmektedir. Diğer taraftan Deniz Harp Okulu öğrencileri için Batı dillerinden Türkçeye tercüme edilen "Mecmuatu Fenni'l-Bahriyye" 1838 yılında basılmıştır. Söz konusu eser astronomi bölümünde eski ve yeni astronomiden çok kısa olarak bahsetmektedir.⁵⁹

19. asrın ortalarına doğru Azerbaycanlı şair ve edip, şiirlerinde Kudsî mahlasını kullanan Abbaskulu Ağa (ö.1846), Rusça kaynaklardan istifade ederek yeni astronomiyi konu alan "Esrâr el-Melekût" adlı eseri kaleme almıştır. Farsça yazdığı eserini sonradan Arapçaya çevirmiş ve 1846 yılında Osmanlı Padişahı Sultan Abdülmecid'e bizzat sunmuştur. Eser, Hayatizâde Seyyid Şeref Halil el-Elbistanî tarafından 1848 yılında "Efkâr el-Ceberût fî Tercemeti Esrâr el-Melekût"⁶⁰ adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Hayatizâde eseri sadece tercüme etmekle kalmamış bazı ilavelerde de bulunmuştur. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetnamesi, Kâtip Çelebi'nin Cihannümâsı gibi eserlerin yanında bazı eski astronomi, tefsir ve yerine göre hadislerden de bazı aktarmalarda bulunmuştur.

Abbaskulu eserinde, tercihini Kopernik sisteminden yana kullanmıştır. O, "Batlamyus veya Kopernik sistemlerinden herhangi birinin tercih edilmesinin

⁵⁸ İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 763-764.

⁵⁹ İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 764-765.

⁶⁰ İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 766

dinimiz açısından herhangi bir mahzuru yoktur; bunlar din ile değil, akılla ilgilidir” diyerek Kopernik sisteminin dine daha uygun olduğunu çeşitli ayet ve hadislerden destek alarak açıklamıştır.⁶¹ Kudsî'nin izahını yaptığı din-bilim ahengi, önceki eserlere oranla çelişkilerden daha uzaktır. Bu kitap, modern bilimin birçok keşiflerine, Kur'an-ı Kerim ayetlerine dayanılarak varılabileceğini savunan fikirler için bir prototip olarak düşünülebilir.⁶²

3- ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MARİFETNAMESİ'NDE ESKİ VE YENİ ASTRONOMİ

18. yüzyılın çok yönlü âlim ve mutasavvıflarından Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın 1757 yılında tamamladığı Marifetname'sindeki kozmoloji ile ilgili görüşleri, bilim ve kültür tarihi açısından ayrı bir önemi haizdir. Bu görüşlerin incelenmesi İbrahim Hakkı'nın zihniyet yapısıyla ilgili fikirler verdiği gibi Osmanlı entelektüel hayatındaki değişimin anlaşılması için de bazı ipuçları vermektedir.

İbrahim Hakkı'nın Marifetnamesi, birbiriyle ilgisi olmayan birbirine ters düşen ifadelerle dolu olduğu gibi kaynağı belirtilmeyen uzun nakiller de ihtiva etmektedir. İbrahim Hakkı eserin değişik yerlerinde çelişkili bilgiler vermektedir. Hayret edilecek husus, aynı konu hakkında birbirine tamamen zıt ifadelerin yer almasıdır. Bu durum, İbrahim Hakkı'nın bir ikilemde bulunduğunu ya da buna mecbur kaldığını akla getirmektedir.

Ya da 18.yüzyılda Gazali'nin de etkisiyle Türk düşünürlerin bir kısmında olduğu gibi Erzurumlu İbrahim Hakkı'da da felsefe ve din'in farklı epistemolojik alanları olduğu, bu epistemolojik alanların birbirinden kesin çizgilerle ayrılması gerektiği düşünülmüş olabilir. Müslümanlar açısından bakıldığında felsefi bilgi filozoftan filozofa değişen, dini bilgi ise alimden alime değişmeyen bilgidir. Böyle bir yaklaşım sonrasında filozofları metafizikte yanlışa düşüren tutum, alimleri de fizikte yanlışa düşürecektir. Filozofların metafiziğe girdiklerinde alimleri İslami öğretiyle bağdaşmayan önermelere, alimlerin ise fiziğe girdiklerinde filozofları

⁶¹ İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 765-767.

⁶² İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 773.

çağdaş bilimlerin önermeleriyle bağdaşmayan görüşlere inandırmaya çalışmalarının bir anlamı yoktur.⁶³ Dolayısıyla İbrahim Hakkı'da bu iki farklı alanı göz önünde bulundurarak çelişki gibi görünen bilgilere yer vermede bir beis görmemiş olabilir.

Bir mukaddime, üç fen ve bir sonsözden oluşan Marifetname'deki astronomi ve kozmografya ile ilgili bilgiler, eserin değişik kısımlarında yer almaktadır. Mukaddime bölümünde; İslam astronomisi (s.2-21) başlığı altında kâinatın yaratılışına ait bilgiler veren İbrahim Hakkı, bu bilgileri tefsir ve hadis kitaplarından aktarmıştır. Birinci fennin ikinci ve üçüncü bablarında ise eski ve yeni astronomi ilminden bahsetmiştir. Bu bablarda âlemin küre şeklinde olduğunu ispat etmiş, gezegenler hakkında bilgi vermiş ve yeni astronominin kavramlarından bahsetmiştir.

İbrahim Hakkı'nın kâinat anlayışı, eserin değişik yerlerinde tamamen birbirine zıt iki farklı görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu duruma güneş ve ay tutulmaları, zelzelelerin oluşumu gibi kitabın değişik yerlerinde bahsedilen konuları örnek olarak verebiliriz. Örneğin; İbrahim Hakkı, güneş ve ayın doğudan batıya hareketi ve güneş ve ay tutulmaları konusunda, Marifetname'nin 13. ve 14. sayfalarında şu bilgileri vermiştir:

“Hak Tealâ dünya göğü altında ve ona bitişik bir su denizi yaratmıştır... Sonra Hak Tealâ, anılan deniz içinde güneş için elmas cevherinden üç yüz altmış kulplu bir araba yaratıp, her kulpu tutmak için de bir melek tayin etmiştir. Ta ki güneşi arabasıyla o denizde doğudan batıya çekip getireler. Hak Tealâ ay için dahi üç yüz kulplu, sarı yakuttan bir araba yaratıp, ayı, onun üzerine koymuştur. Her iki kulpu tutmak için bir melek tayin etmiştir. Ta ki ayı arabasıyla o deniz içinde doğudan batıya getireler. Hak Tealâ güneş ve ay tutulması için belirli vakitler tayin etmiştir ki, yeryüzünde bulunan kulları güneş ve ayın değişimini görüp, uyanıp kendisine yalvarıp yöneleler... tutulma vakti geldiğinde nurlu güneş arabasından düşüp, göğe doğru denizin derinliğine gider. Eğer bütünüyle düşerse tam güneş tutulması vaki olup, yıldızları örten ışığı kalmayıp, yıldızların büyükleri görünür. Eğer yarısı denize düşerse, o miktarı tutulur. Tutulma vakti

⁶³ Remzi Demir, Taşrada Yükselen Bir Ses Erzurumlu İbrahim Hakkı, **Philosophia Ottomanica Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk Felsefesi**, 2. cilt, Ankara, 2005, s.180-181

geldiğinde güzel ay'da böyle arabasından denizin derinliğine ya tam ya eksik düşüp, düşüşü miktarı tutulma hâsıl olur.”⁶⁴

İbrahim Hakkı, ay ve güneş tutulması hakkında hurafeye dayalı bu açıklamaların aksine, Marifetname'nin 45. sayfasında Gazali'nin “Tehâfüt el-Felâsife”sinden olduğu gibi aktardığı ilmî bir izah sunmaktadır:

“Ay tutulması, yerkürenin güneş ile ay arasında olmasıyla, ayın ışığının kaybolmasından ibarettir. güneş tutulması ise, yer ile güneşin arasında ayın bulunmasıdır.”⁶⁵

Söz konusu bilimsel izahtan sonra İbrahim Hakkı, konuya vakıf bir şekilde, daha önceki bilim ve mantık dışı açıklamalarına ters düşen fikirlerini ileri sürer:

“Bu gibi şeylerin din meselelerinden olduğunu sanan kimse dine zarar vermiş olur. Çünkü anlatılan hususların meydana geldiğini aritmetik ve geometri delilleri gösterir. Bunları bilen kimseye, ‘Bu, şeriata aykırıdır’ dense, o kimse bildiğinden değil şeriattan şüphelenir. Akla uygun olmayan bir tarzda şeriata yardım etmek isteyen kişinin zararı, akla uygun bir şekilde şeriata hücum eden kişinin zararından çoktur. Nitekim ‘Akıllı düşman cahil dosttan hayırlıdır.’⁶⁶

Marifetname'deki bu birbirine zıt ifadeler güneş ve ay tutulmasıyla sınırlı değildir. Aynı çelişkiler zelzele bahsinde de mevcuttur.

İbrahim Hakkı'ya göre Hak Teâlâ büyük bir meleği zelzeleye tayin etmiş ve dağların damarlarını onun emrine vermiştir. Hak Teâlâ bir yerin halkını günahlardan alıkoyup sakındırmak istediğinde, o melek Hakk'ın emri ile o yerin damarını hareket ettirir. O yerin halkı zelzeleden uyanıp, Hak Teâlâ'ya yönelene kadar bu böyle devam eder.⁶⁷

İbrahim Hakkı, Marifetname'sindeki bilim dışı ilk açıklamadan sonra, tamamen ilmî karakter de ikinci bir açıklama daha yapar:

“Yerin içinde oluşup sıkışan buhar, öyle bir mertebe yoğun olsa ki, yer katlarından geçip çıkmak mümkün olsa yahut yer kalın ve sert olup, buharın çıkmasına mani olsa, o

⁶⁴ **Marifetname**, s. 13-14.

⁶⁵ **Marifetname**, s. 45.

⁶⁶ **Marifetname**, s. 45. Ayrıca karşılaştırma için bkz. Ebu Hamid Gazali, **Tehâfütü'l-Felâsife**, çev. Bekir Karlığa, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1981, s. 7-8.

⁶⁷ **Marifetname**, s. 16.

buhar başka bir yere çıkmak için yeri sertçe yarıp, yırtıp ittiğinde o yer hareket eyler ki, yerin zelzelesi odur.”⁶⁸

İbrahim Hakkı, Marifetname’de eski ve yeni astronomiyle ilgili birbirine taban tabana zıt konuları olduğu gibi nakletse de, aslında yeni astronomi dediğimiz, güneş merkezli sisteme doğru bir meyli olduğu fark edilir.⁶⁹

Bununla birlikte İbrahim Hakkı, kâinatın merkezinin yer veya güneş olduğuna inanmanın din ile ilgisi olmadığını belirtir: “Esas olan, kâinatın yüce yaratıcının eseri olduğuna inanmaktır”⁷⁰ der.

İbrahim Hakkı, Marifetname’sinde kâinat anlayışını ay ve güneş tutulması, zelzelelerin oluşumu gibi tabiat olaylarını açıklarken farklı kaynaklar kullanmıştır. Bu kaynakları üç kategoride toplayabiliriz:

1- Dinî Kaynaklar: Kur’an-ı Kerim, Hadisler ve Gazalî’nin, “Tehâfütü’l-Felâsife”si gibi dinî referans kitapları.

2- İlmî Eserler: Müteferrika’nın şerh ve eklemeleriyle yeniden basılan Kâtip Çelebi’nin “Cihannümâ”sı gibi eserler.

3- Efsane ve hurafelere dayanan halk inançları: Suyutî’nin “el-Hey’etü’s-Seniyye fi’l-Hey’eti’s-Sünniyye” adlı astronomiden çok rivayete dayanan kitabı türü eserler.

İbrahim Hakkı Marifetname’sinde iki farklı zümreye hitap ediyordu. Avam ve havas denen bu zümreyle birlikte o, dar fikirli olan bazı resmi ulemaya karşı da ihtiyatı elden bırakmıyordu. İbrahim Hakkı’nın eserinde zıt fikirler ileri sürmesinin sebebi, hayatındaki bazı hadiseleri gözden geçirdiğimizde daha iyi anlaşılacaktır .

Rivayete göre Erzurum Müftüsü Kadızade Muhammed Arif b. Muhammed el-Erzurumî (ö.1760), halk tarafından sevilip, sayılan ve kendisini hicveden İbrahim Hakkı’yı kıskanır. Dar fikirli bazı mollalardan bir meclis toplar ve İbrahim

⁶⁸ **Marifetname**, s. 120-121.

⁶⁹ **Marifetname**, s. 152; İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 752.

⁷⁰ **Marifetname**, s. 144.

Hakkı'yı sorguya çeker: "Molla sen bir supara (aslı farsça si-pare :küçük ders kitabı) yazarmışsın, yerden, gökten dem vururmuşsun, şer'-i şerîfe uymayan şeyler karalarmışsın, nice olur" der. İbrahim Hakkı bunun üzerine elindeki Marifetname'yi göstererek, hangi bölümün şeriata uygun olmadığını sorar. Mollalar şeriata ters düşen bir şey bulamazlar ve pişman olurlar. Bu hadiseyi İbrahim Hakkı'nın torunlarından Mesih İbrahimhakkıoğlu babası veya ağabeyinden gerçekliğine herkesin inandığı bir söylenti olarak nakleder.⁷¹

Marifetname'deki çelişkili ifadelerin sebebi bu hadise ile açıklanabilir. Ekmeleddin İhsanoğlu, "İbrahim Hakkı, müftü Kadızade'nin kendisini sorguya çekmeyi planladığını önceden haber aldığı için, eserin başına "İslam astronomisi" kısmını ilave etmiş olabilir. Marifetname'nin plan ve muhteviyatı, "İslam astronomisi" kısmının müftü ve yandaşlarının kendisine cephe almaması için, İbrahim Hakkı tarafından sonradan ilave edildiğini göstermektedir. Gerçekten de eserin bu kısmındaki bilim dışı açıklamaların aksine, İbrahim Hakkı, tabiat olaylarını eserin geri kalan kısmında tamamen ilmî bir şekilde izah etmektedir."⁷² der.

Bazı kimseler, İbrahim Hakkı'yı yanlış anlayarak veya kıskanarak, onun şeriata karşı fikirler ileri sürdüğünü iddia edip, halk nezdinde şöhretini lekelemek istemişlerdir. Bu sebeple İbrahim Hakkı, ölümünden üç sene evvel 1777'de yazdığı "Urvetü'l-İslâm" ve "Hey'etü'l-İslâm" adlı eserlerini Marifetname'nin yanı sıra, tefsir ve hadis kitaplarına dayanarak yazmıştır. Böylece kendini mesnedsiz ithamlardan korumaya çalışmıştır. İslam astronomisi hakkında "Hey'etü'l-İslâm" adlı eserinin önsözünde, "Filozofların astronomiye ait söz ve eserlerini okumanın inancı bozacağından ve din işlerine gevşeklik vereceğinden bunları bıraktım."⁷³ demektedir.

Mesih İbrahimhakkıoğlu, bir başka hadise daha nakleder: İbrahim Hakkı'nın tasavvufî eserlerini okuyan Derviş Halil adlı öğrencisi, hocasının

⁷¹ İbrahimhakkıoğlu, **a.g.e.**, s. 91.

⁷² İhsanoğlu, **a.g.m.**, s. 755.

⁷³ İbrahimhakkıoğlu, **a.g.e.**, s.154.

Hasankale’de bir sır kitabı yazdığı söylentisini yaymıştır. İbrahim Hakkı bu tür ithamlardan kendini korumak için kuzeni Yusuf Nesim’e “Urvetü’l-İslâm” adlı eseriyle birlikte gizli bir mektup yollar. Bu mektupta İbrahim Hakkı, Yusuf Nesim’e şöyle öğüt vermektedir: “Benim oğlum geçen sene yazmıştın ki, ‘efendi bir sır kitabı telif etmiş deyi, bana sıklet edirler.’ Sana sıklet edenlere şimdi bu “Urvetü’l-İslam” kitabını bu kaime ile değil, öbür mektupla gösterip diyesin ki: İşte efendimizin Marifetname’den sonra tasnifi budur. Mektubu dahi okuyup diyesin ki: Bu kezzap (yalancı) Halil gibi müfsitler, kendilerine pâye için efendimize iftira eylemişlerdir. Hasankalesi’ne gidende bu kitabı merkum mektupla götürüp gösteresin ve tenbih edesin ki, şer-i şerife muhalif efendimizin bir sözü ve işi yoktur. Her ne ki, şer-i şerife muhalif nesne ile efendimizi lisana getirip nâseza işler efendimize nisbet ederler. Tanrı kendilerini rüsvây edecektir. Anınçin bu güna efendimize iftira ederler.”⁷⁴

İbrahim Hakkı’nın yaşadığı dönemde karşılaştığı zorlukları verilen örnekler açıklar kanaatindeyiz. Marifetname’deki astronomiyle ilgili konular dönemin sosyo-kültürel yapısından ve toplumsal baskıdan dolayı birbiriyle çelişse de, İbrahim Hakkı’nın astronomi ve kâinat sistemi ile ilgili görüşleri, bilim ve kültür tarihi açısından ayrı bir önemi haizdir. Özellikle Marifetname’nin geniş halk kitlesine hitap eden popüler bir kitap olması, Osmanlı bilim adamları ve astoronomları dışında da güneş merkezli sistemin tanınması ve yayılmasına vesile olmuştur, diyebiliriz.

⁷⁴ İbrahimhakkıoğlu, **a.g.e.**, s. 161.

İKİNCİ BÖLÜM

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MARİFETNAME'SİNDEKİ KOZMOLOJİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

1. Âlemin Yaratılışı

Erzurumlu İbrahim Hakkı Marifetname'nin İslam Astronomisi de denen Mukaddime bölümünün başında yaratılışla ilgili Kur'an-ı Kerim'den ayetlere yer vererek konuya başlar.

İbrahim Hakkı'ya göre Allah Teâlâ kutsi bir hadise göre "Gizli bir hazine idi, bilinmeyi istedi ve bütün mahlûkattan önce yokluk âleminden yeşil bir cevher var etti." Başka bir rivayete göre ise kendi nurundan latif bir cevher var edip, bütün kâinatı bu cevherden sırası ile yaratmıştır. Allah Teâlâ bu cevhere muhabbeti ile bakınca, o cevher hayâsından (utancından) dolayı eriyip su gibi akmış; üste çıkan köpükten külli nefsi, sonra meleklerin ruhlarını, peygamberlerin ruhlarını, daha sonra sırasıyla evliya, arif, abid, mü'min, kâfir, cin, şeytan, hayvan, bitki ve tabiattaki ruhları yaratmıştır. Bu ruhlara belli mertebeler tayin etmiş, her ruh kendi cinsini bulup, kendi makamına gitmiş, böylece alem-i melekût tamamlanmıştır.¹

Bu âlemin en üstte olanına âlem-i gayb, ortada olana âlem-i ervâh, en alttakine ise âlem-i misâl adı verilmiştir.

İbrahim Hakkı'ya göre Allah cisimler alemini yaratmak için o ilk cevhere muhabbetle tekrar bakmış, o cevher tekrar utancından eriyip akmıştır. Eriyen cevherin en üst köpüğünden arş-ı azamı yaratmış, alttaki köpüklerden de sırasıyla Kürsi, cennet, cehennem, yedi kat gök ve dört unsur yaratılmış, böylece alem-i mülk tamamlanmıştır. Bu âlemin en yükseğine beka âlemi ya da

¹ Marifetname, s. 5.

ahiret alemi, ortasına alem-i eflak, yıldızlar alemi, gökler alemi denir. En alttaki aleme ise kevn ve fesad (oluş ve yok oluş) alemi, dünya alemi denir.²

İbrahim Hakkı âlemin (kainatın) yaratılışını burada efsane ve hurafelere dayalı bir açıklamayla izah ederken, Marifetname'nin başka bir yerinde ise, kâinatın varoluşunu sudûr nazariyesiyle izah etmekte böylece bir konuda iki farklı görüş ortaya koyarak çelişkiye düşmektedir. Filozofların görüşleri olarak ele aldığı bu görüşünde İbrahim Hakkı âlemin yaratılışını şöyle izah etmektedir.

Allah önce küllî akıllı yaratmıştır; buna ilk akıl veya ilk cevher denir. Bu cevhere üç adet bilgi vermiştir. Bu bilgilerin biri Allah'ı bilmek, biri nefsi, diğeri de nefsi ihtiyacını bilmektir. Bu üç bilginin her birinden başka şeyler varolmuştur. Birden bir sudûr etmiştir. Allah'ı bilmekten bir akıl daha var olmuş, ona ikinci akıl denir. Nefis bilgisinden bir nefis daha var olmuştur, ona da küllî nefis denir. İhtiyaç bilgisinden de bir cisim var olmuş, ona da Felekü'l-Eflak (Felekler feleği) ya da Atlas Feleği denir. Bu feleğin akıllı ikinci akıl, nefsi ise nefis-i küldür (külli nefis).³

İbrahim Hakkı der ki:

“İkinci akıldan da üç marifet (bilgi) meydana gelmiştir. Allah bilgisinden üçüncü akıl, nefis bilgisinden ikinci nefis, ihtiyaç bilgisinden ise ikinci felek var olmuş, bu feleğe burçlar feleği ya da sabit yıldızlar feleği denir. Bu feleğin akıllı üçüncü akıl, nefsi ise ikinci nefistir.”⁴

İbrahim Hakkı'ya göre üçüncü akıldan da üç bilgi meydana gelmiş, bu bilgilerden de aynı şekilde başka bir akıl, başka bir nefis ve başka bir cisim var olmuştur. Bu dokuzuncu mertebeye kadar böyle devam etmiştir. Kısaca söylemek gerekirse, ilk akıldan dokuz akıl, dokuz nefis ve dokuz felek meydana gelmiştir. Bu dokuz feleğin her birinin bir akıllı, bir nefsi ve bir cismi vardır.

Felek-i A'zam da denilen en büyük felek (Atlas Feleği) tüm felekleri çevreleyip kuşatan basit bir cisimdir. En büyük feleğin içinde burçlar feleği vardır ki, bütün sabit yıldızlar bu feleğin içindedir.

² Marifetname, s. 6.

³ **Marifetname**, s. 26.

⁴ **Marifetname**, s. 26.

Burçlar feleğinin içinde sırasıyla Zühal (Satürn) feleği vardır. Bu felekte Zühal'dan başka yıldız yoktur. Zühal feleğinin içinde Müşteri (Jüpiter) feleği, onun içinde Merih (Mars) feleği, onun içinde Güneş feleği onun da içinde Zühre (Venüs) feleği vardır, onun da içinde Utarit (Merkür) feleği vardır.

Bu feleklerde kendilerinden başka yıldız yoktur. Merkür feleğinden sonra ise ay feleği vardır. Ay feleğinde de kendinden başka cisim yoktur. Ay feleğine dünya seması⁵ (gök) derler. Ay feleğinin aklına da onuncu akıl ya da faal akıl denir. Nefsine ise mutlak tabiat denir. Bunların birleşiminden (ay feleğindeki akıl ve nefis) ay altındaki dört unsur: Ateş, hava, su ve toprak var olmuştur. Bu dört unsurda dört keyfiyet vardır. Bunlar sıcaklık, soğukluk, yaşlılık ve kuruluştur. Bu dört unsurun birleşiminden ise; maden, bitki ve hayvan var olmuştur. Hayvan türünün en şerefli ismi ise insandır. Kâinatın varoluşu insanla son bulmuştur.⁶

İbrahim Hakkı'ya göre bu silsilenin en son zinciri "insan-ı kâmil" hedefine ulaşmaktır.

İbrahim Hakkı, âlemin yaratılışını sudûr nazariyesine göre izah etse de, bu durum onun sudûru tamamen kabul ettiği anlamına gelmez. Mesela sudûr nazariyesini savunanlardan İbn-i Sina'ya göre Allah'ın âlemi yaratmasının bir gayesi yoktur. O özü itibarıyla faildir ve her şeyin varlığının amacıdır.⁷ Fakat İbrahim Hakkı'ya göre Allah'ın âlemi yaratmasının bir amacı ve gayesi vardır.⁸ Allah bir kutsi hadise göre bilinmek istemiş ve âlemi yaratmıştır.

Sudûr nazariyesini kabul eden filozoflara göre varlıklar zorunlu olarak, Kelamcılara göre ise Allah'ın irade ve kudreti dahilinde var olmuşlardır. İbrahim Hakkı, yine sudûrculardan farklı olarak Marifetname'sinde, varlıkların zorunlu olarak sudûr etmediklerini, Allah'ın iradesi ve kudreti dahilinde var olduklarını

⁵ Dünya semasının diğer bir ismi de arştır. Arş, arz ve semanın arasında kandillerin olduğu yerdir, yani Birinci Gök. Celaleddin es-Suyuti, **el-Hey'etü's-Seniyye fi'l-Hey'eti's-Sünniyye**, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, nu. 19HK3443/4, 245vr.

⁶ **Marifetname**, s. 27.

⁷ Hayrani Altıntaş, **İbn-i Sina Metafizigi**, 2. bs., Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 93. Ayrıca bkz. Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, 9. bs. İzmir, D.E.Ü.İ.F. Yayınları, 2001, s.150

⁸ **Marifetname**, s. 5.

söylemekte,⁹ böylece varlıkların var oluşları konusunda felsefeciler gibi değil kelamcılar gibi düşünmektedir.

Bu durum İbrahim Hakkı'nın herhangi bir görüş, düşünce veya sistemi olduğu gibi almadığı anlamına gelmektedir. İbrahim Hakkı aynı konuda iki zıt görüşü alemin yaratılışı konusunda olduğu gibi Marifetnamesinealsa da, verilen örneklere bakıldığında o bu görüşleri olduğu gibi almamış, bir nevi tasavvuf süzgecinden geçirerek aktarmıştır.

Kısaca İbrahim Hakkı'ya göre kainat ve içindeki varlıklar Allah tarafından onun irade ve kudretiyle yaratılmıştır.

Marifetname'de alemin yaratılışıyla ilgili verdiği bilgiler, kendi dönemine kadar kabul edilen iki farklı teori; Batlamyus ve Kopernik sistemini nakletmekten ibarettir.

Aristocu/Batlamyusçu kapalı evren anlayışına göre; dünya evrenin tam merkezinde ve sabit, etrafı ise ay, güneş, sabit yıldızlar ve o zamana kadar bilinen beş gezegeni taşıyan (Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn) sekiz tane iç içe küre tarafından çevrilmiş haldeydi. Tüm gezegenler dünyanın etrafında dönüyor, en dıştaki küre ise gökyüzünde birlikte dönen ve durağan olarak bilinen yıldızları taşımaktaydı. En dıştaki bu kürenin dışında ne olduğu ise bilinmemekteydi.

1514 yılında Kopernik, güneş merkezli evren anlayışını ortaya attı. Kopernik'e göre, güneş evrenin merkezinde ve sabit, dünya ve diğer gezegenler ise Güneşin etrafında dairesel yörüngelerle dönmekteydi. Bu görüşü Kopernik'ten yüz sene sonra Galileo ve Kepler savunmaya başladılar.

Galileo 1609 yılında Batlamyus sistemine öldürücü darbeyi vurdu. Yeni icat edilen teleskopla geceleri gözlem yapan Galileo, Jüpiter gezegeninin etrafında dönen uydular ya da ayın olduğunu keşfetti. Bu durum, Batlamyus'un düşündüğünün tersine, her şeyin dünyanın etrafında dönmesinin gerekli

⁹ **Marifetname**, s. 24.

olmadığı anlamına geliyordu. Bu arada Kepler ise gezegenlerin Kopernik'in dediği gibi dairesel değil, elips şeklinde dönmeleri gerektiği fikrini ortaya attı.¹⁰

Evrenin varoluşuyla ilgili tartışmalar devam ederken, 1929 yılında Edwin Hubble kurduğu dev Hubble teleskopuyla yaptığı gözlemlerde, yıldız kümelerinin bizden yani dünyadan hızla uzaklaştığını tespit etti.¹¹

Bu durum evrenin genişlediği anlamına geliyordu. Birbirlerinden uzaklaşan cisimler, geçmişte birbirlerine bugün olduklarından daha yakındılar. Milyarlarca yıl geriye gidildiğinde tüm cisimlerin tek bir noktada birleşmesi gerekir ki işte bu noktada evren sonsuz bir yoğunlukta ve sıfır hacimde idi.

İşte Big Bang denen büyük patlama bu noktada meydana geldi. Bu patlama her yerde aynı anda meydana gelen¹² zamanın ve uzay boşluğunun (mekanın) da başlangıcı olan bir patlamaydı. Bu patlamayla birlikte cisimler birbirinden hızla uzaklaşıyorlardı. İşte bu durum evrenin genişlediği anlamına geliyordu.¹³ Bu teori günümüzde evrenin varoluşuyla ilgili geçerli bir teori olarak görülse de bu teoriye eleştiriler ya da bu teoriyi kabul etmeyenler¹⁴ yok değildir.

Kısaca söylemek gerekirse; evrenin varoluşuyla ilgili olarak İbrahim Hakkı, kendi döneminde bilinen belli başlı iki teori olan Batlamyus ve Kopernik sistemini kitabına almış, bu görüşleri hemen hemen olduğu gibi aktarmıştır. Şayet İbrahim Hakkı döneminde Big Bang (büyük patlama) bilinmiş olsaydı bu teoriyi de İbrahim Hakkı Marifetnamesine alırdı kanaatindeyiz.

¹⁰ Stephen Hawking, **Zamanın Kısa Tarihi**, çev. Sabit Say, Murat Uraz, , 8. bs, İstanbul, Doğan Kitap, 1993, s. 16.

¹¹ Hawking, **a.g.e.**, s. 21.

¹² Setven Weinberg: **İlk Üç Dakika**, çev. Zekeriya Aydın, Zeki Aslan, Ankara, Tübitak Yayınları, 2005, s. 2.

¹³ Russell Stannard, **Yeni 1000 Yılda Tanrı**, çev. Atalay Atabek, İstanbul, Gelenek yayınları, 2002, s. 13.

¹⁴ İlya Prigogine, Evrenin başlangıcı kuantum boşluğundaki bir kararsızlığa dayanmaktadır. Henry Margenau-Roy Abraham Varghese, **Kozmos, Bios, Teos**, çev. Ahmet Ergenç, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2002, s. 179.

2. Yer ve Göğün Tabakaları

İbrahim Hakkı'ya göre Allah, felekleri ve dört unsuru lahana yaprakları gibi iç içe küreler halinde, büyük olan küçük olanı her yönden çevreleyip, boşluk bırakmayacak şekilde tek küre olarak var etmiştir.

Felekler ya da gökler soğan gibi iç içe dokuz tabaka olarak yaratılmıştır. Göklerden sonra alemin merkezine kadar dört unsur dediğimiz ateş, hava, su, toprak vardır. Göklerin en büyüğü, en dışta yer alan ve diğer gökleri çevreleyen atlas feleğidir. Bütün gökler, atlas feleğinin hareketine bağlı olarak döner. Bu dokuz feleğin sonuncusu ise ay feleğidir. Ay feleği sema (birinci gök) boşluğu, dünya ve bu ikisi arasında olanları çevrelemiştir. Anasır-ı Erbaa dediğimiz; ateş, hava, su ve toprak ise ay feleğinin altında yer almaktadır. Yani ayakta duran bir insanın başı ay feleği tarafına, ayağı ise âlemin merkezine doğrudur.¹⁵

İbrahim Hakkı, göğün tabakalarını burada böyle tasnif ederken, Marifetname'nin başka bir yerinde ise daha farklı anlatmıştır.

Marifetname'nin 49. sayfasında gök tabakalarını anlatırken direk konuya girip göklerin şekillerinden bahsetmektedir. Yine marifetname'nin 12. sayfasında gök kürelerini anlatmadan önce başka varlıklardan bahsetmektedir.

İbrahim Hakkı önce cennetlerden bahsediyor. Cennetlerin altında güneş ışığından yetmiş bin perde vardır,¹⁶ diyor. İbrahim Hakkı'ya göre bu perdeler meleklerin çeşitlerinden ibarettir.¹⁷

Bu perdelerin altında bahr-i mescur¹⁸ (kaynayan deniz), onun altında bahr-i rakk-ı menşûr¹⁹ (yayılmış ince deri üzerine yazı yazılmış deniz) onunda altında bahr-i rızk-ı maksûm (taksimi yapılmış olan rızık denizi) onun altında bahr-i en'âm (nimetler denizi), onun altında bahr-i kamkâm ve onun altında bahr-i

¹⁵ **Marifetname**, s. 49.

¹⁶ Suyuti, bu perdelere iki perde daha ilave ediyor: Kar (su) Perdesi ve Ateş Perdesi. Ona göre diğer perdeler: Nur ve Karanlık Perdeleridir. Bkz. Suyuti, **a.g.e.**, s. 246.

¹⁷ **Marifetname**, s. 12.

¹⁸ Tûr Suresi, 52/6.

¹⁹ Tûr Suresi, 52/3.

hayvân²⁰ (canlı varlıklar denizi). İbrahim Hakkı bu denizlerin Allah'ın hazinelerinden kinaye olduğunu söylemektedir.²¹

İbrahim Hakkı'ya göre işte bu denizlerin altında yedinci kat gök vardır. Yedinci kat gök, parlak nurdan, başka bir rivayete göre ise kırmızı yakuttandır. Bu gök erkek suretindeki meleklerle doludur. Bu melekler kıyamete kadar ayakta Allah korkusundan ağlamaktadırlar.

Yedinci kat göğün altında altıncı kat gök vardır. Bu gök incidendir. Burada genç erkek (gılman) suretinde melekler vardır. Allah'tan korkularından hepsi rükuda durmaktadırlar.

Altıncı kat göğün altında beşinci kat gök vardır. Bu gök kırmızı altındandır. Bu katta huri suretinde melekler vardır. Hepsi Allah korkusundan dolayı oturmuş halde Allah'ı zikretmektedirler.

Beşinci kat göğün altında dördüncü kat gök vardır. Bu gök beyaz gümüştedir. Buradaki melekler at şeklindedir. Allah'ı zikirle meşguldürler.

Dördüncü kat göğün altında üçüncü kat gök vardır. Bu gök sarı yakuttan yaratılmıştır. Bu gökte kartal şeklinde melekler vardır. Allah'ı zikirle meşguldürler.

Üçüncü kat göğün altında ikinci kat gök vardır. Kırmızı yakuttan yapılmış olan bu göğün melekleri deve suretindedirler ve bunlar da devamlı Allah'ı zikrederler. Mikail (as) bu göktedir ve buradaki meleklerin reisidir.

İkinci göğün altında ise yeşil zebercedden yapılmış birinci kat gök vardır. Buradaki melekler inek suretindedir. Bu melekler de Allah'ı zikirle meşguldür.²² Bu yedi kat gökteki meleklerin hepsinin her katta ayrıca bir reisi vardır:

²⁰ Kıyamet koştuktan sonra yeryüzü dümdüz olur ve genişler. Arş-ı a'zamin altında bulunan bu denizden insan spermine benzer şekilde kırk gün yağmur yağar, bütün yeryüzü deniz gibi dolduğu zaman çamur tabakasında toprak olan bütün insan ve hayvan bedenleri o yağmuru çekip bütün organları bir araya gelerek evvelki şekillerinde yeryüzünde bakla gibi biterler. Sonra Allah Teala, sekiz büyük meleği diriltip İsrail (as)'a sûra üfürmesini emreder. İsrail sûra öyle latif ve yumuşak üfler ki sûrun içinde sakin olan ruhlar hemen etrafa dağılır, her ruh kendi bedenini bulur. (**Marifetname**, s. 20).

²¹ **Marifetname**, s. 12.

²² **Marifetname**, s. 12.

Yedinci kattaki meleklerin reisi Rakyail, altınca kattaki meleklerin reisi Kemhail, beşinci kattaki meleklerin reisi Semhail, dördüncü kattaki meleklerinki Kakail, üçüncü kattakilerin reisi Safdail, ikinci kattakilerin Mikail, birinci gökteki meleklerin reisi ise İsmail'dir. İsmail aynı zamanda Mikail'in vekilidir. Doğa olayları, yağmurun yağması, bulutların sevki gibi olayları taksim eden bu melektir.²³

İbrahim Hakkı burada ilginçtir, doğa olaylarından sorumlu melek İsmail'dir diyerek, Müslümanlar arasında yaygın olarak bilinen doğa olaylarını düzenleyenin Mikail (as)²⁴ olduğu görüşünden farklı düşünmektedir.

İbrahim Hakkı'ya göre yedi kat göğün her katında kırmızı altından sayısız kapıları vardır. Bu kapıların anahtarı "Allahu Ekber"dir. Kapılar her kattaki reislerin izni ile kapıcılar tarafından açılır. Göklerin her birinin kalındığı beş yüz yıllık mesafedir. Her gök arasında da beş yüz yıllık mesafe vardır. Burada İbrahim Hakkı mesafelerin kime göre olduğuna dair bir açıklama getirmemekte, bu konuda şöyle demektedir:

"Göklerin ölçülerindeki rakamlar, onların boyutlarını tam olarak bildirmek için değil, Allahu Teâlâ'nın kudretinin büyüklüğünü ve sonsuzluğunu göstermek içindir."²⁵

İbrahim Hakkı, "Doğru rivayetlere göre yedi kat gök, şekil ve biçim bakımından yedi çadır gibidir", der. Yedi kat gök, yeryüzünü çevreleyen iç içe daireler şeklindeki sekiz kaf dağından yedisinin üzerine konmuşlardır. Sekizinci kaf dağı ise birinci kat gök olan dünya semasının içinde dünyamızı çevreler. Böylece göklerin alt kısımları bu dağlarla son bulur. Bu dağların rengi yeşildir. Birinci göğün yani dünya semasının içindeki sekizinci kaf dağına güneş, ay ve yıldızların ışıkları yansiyarak kaf dağından havaya aksederler. Bu ise renksiz gökyüzünü mavi gösterir. Halk bunu semanın rengi zanneder²⁶, diyor İbrahim Hakkı.

²³ **Marifetname**, s. 12.

²⁴ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, **Kelam**, Konya, Tekin Kitabevi, 5. bs. 2001, s. 429.

²⁵ **Marifetname**, s. 12.

²⁶ **Marifetname**, s. 16.

İbrahim Hakkı gök tabakalarını anlatırken, alıntı yaptığı kaynaklar farklı olduğu için aynı konuda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Mesela Marifetname'nin 49. Sayfasında gök tabakalarından bahsederken, Aristo/Batlamyusçu evren modeli merkezli bir açıklama yapmıştır. Marifetname'nin 12. Sayfasında ise tamamen efsane ve hurafelerle dolu bir izahta bulunmuştur.

İbrahim Hakkı göğün tabakalarıyla ilgili bu farklı izahlarından sonra göğün hareketleriyle ilgili de birbirinden tamamen farklı ifadeler kullanmıştır.

Mesela İbrahim Hakkı Marifetname'nin 51. Sayfasında feleklerin hareketlerinden bahsederken, tüm feleklerin hareket sebebi olarak Felekü'l-Eflak dediği Atlas feleğini görür.

Atlas feleğinin merkezi, alemin (evrenin) merkezi, kutbu da evrenin kutbudur, der. Birbirine paralel iki paralel yüzey arasında, yıldız ve gezegenlerden arınmış olduğu için bu feleğe Atlas Feleği adı verilmiştir. Bu felek bütün gök ve yer cisimlerini çevrelemiş olduğundan cisimler alemi kendinde son bulmuş, böylece gerçek yükseklik ve yönlerin sonu olmuştur. Göklerin ötesinde boşluk ve doluluk sahası olmadığı farz edildiğinden dolayı, Atlas feleğinin dış bükeyi bir şeye temas etmez. Billur gibi saf ve basit (bileşik olmayan) bir cisimdir.

İç bükey yüzeyi ise sabit yıldızlar feleğinin (burçlar feleği) dış bükey yüzeyine değer. Bu en büyük felek olan Atlas feleğinin içinde küçük feleklerin varolduğunun düşünülmesine ihtiyaç yoktur. Bu felekte gök kutupları ve gök ekvatoru bulunmakta ve bu felek (Atlas feleği) muazzam genişliği ve büyüklüğüyle alemin (evren) merkezi etrafında doğudan batıya doğru hızlı bir hareketle içindeki bütün felekleri, ateş küresini ve hava küresinin bir kısmını döndürüp, bir dönüşü yirmi dört saatte tamamlar.²⁷

Burada İbrahim Hakkı, bütün gök kürelerinin hareket sebebi olarak atlas feleğini görmektedir.

²⁷ **Marifetname**, s. 51.

Atlas feleğinin devamlı hareket halinde olduğunu ve göz açıp kapatıncaya kadarlık bir süre bile durmayacağını söylemektedir.

İbrahim Hakkı, “Matematik alimleri feleklerin ve yıldızların uzaklıklarını ve büyüklüklerini, kütlelerinin kalınlık ve alanlarını hesap ve kıyas ile hesapladıkları halde Atlas feleğinin büyüklüğünü, hacmini ve alemin merkezine olan uzaklığını ölçmekten aciz kalmışlardır.”²⁸ demektedir.

İbrahim Hakkı burada ilmi bir izah sunduktan sonra, Felek-i A’zâmın (Atlas Feleği) büyüklüğünü izah edemeyen alimler, bunu ancak “Allah bilir” demişlerdir, diyor. Marifetname’nin esas amacının insanın Rabbini tanıması olduğu düşünüldüğünde, Rabbinden önce kendini, kendinden önce de kainatı tanıması gerekir. İbrahim Hakkı’ya göre, her ne kadar gökleri, yıldızları ve gezegenleri ölçmek hesap ve hendeseden nasibi olmayanlara imkansız gibi görünse de, bu ölçümler akli ilimlerin kesin kaidelerine göre yapılmaktadır.²⁹

Bu yapılan ölçümlerin ve gözlemlerin esas gayesi Allah’ın yarattığı eşyadaki ince sanatını ve kuvvet ve kudretinin büyüklüğünü öğrenmek, üzerinde düşünmek, sonra kendine dönüp kendini tanıdıktan sonra Rabbini tanımadır.

İbrahim Hakkı Burçlar feleği de denen Sabit yıldızlar feleğinin dönüşünde, bütün felekler gibi Atlas feleğinin hareketine tabi olarak doğudan batıya doğru olduğunu ve bu hareketinin yirmi dört saatte tamamlandığını nakleder, Ardından da 23,5 derece açıyla kendi eksenini etrafında batıdan doğuya doğru döndüğünü ve sabit yıldızları da beraberinde götürdüğünü söyler. Ayrıca burçlar da bu sekizinci felek denen sabit yıldızlar feleğinde bulunur.

İbrahim Hakkı’ya göre yedinci felek olan Zühal (Satürn) gezegeni de diğer felekler gibi Atlas Feleğinin hareketine tabidir ve tüm felekler gibi Zühal da alemin merkezi etrafında doğudan batıya doğru hareket eder. İkinci olarak ise

²⁸ **Marifetname**, s. 51.

²⁹ **Marifetname**, s. 51.

kendi eksenini etrafında sekizinci feleğin hareketi kadar batıdan doğuya doğru hareket eder.³⁰

İbrahim Hakkı'nın burada naklettiğine göre Zuhal feleğinin altında yer alan tüm felekler aynen Satürn feleği gibi Atlas feleğine tabi olarak doğudan batıya doğru yol alırken, kendi eksenleri etrafında ise batıdan doğuya doğru dönerler.³¹

Burada İbrahim Hakkı dördüncü semadaki felek olan güneşin dönüşü ve hareketini anlatırken³² bu feleğin de diğer felekler gibi Atlas Feleğine tabi olarak doğudan batıya doğru ve kendi eksenini etrafında ise batıdan doğuya doğru döndüğünü söyleyerek kendi dönemine kadarki astronom ve matematikçilerinin hesap, ölçüm ve gözlem yoluyla elde etmiş olduğu bilgileri ilmi bir tarzda naklederken, Marifetname'nin 13. sayfasında güneşin hareketiyle ilgili nakletmiş olduğu bilgiler tamamen efsanelerle doludur.

İbrahim Hakkı'nın naklettiğine göre Allah, dünya semasının altında ve ona bitişik bir su denizi yaratmıştır. güneş, ay ve diğer yıldızları da kendi arşının nurundan yaratıp, bu denizin içinde balıklar gibi yüzdürmektedir. Bütün bu yıldızlardan en büyük ve parlak görüneni güneş, sonra ay'dır.

Allahu Teala'nın emri ile Cebrail (as) kanadı ile ayın yüzünü mesh edip silerek ışığını yok etmiştir. Ay, ışığını güneşten almaya başlamıştır. Böylece gece ve gündüz oluşmuştur. Aynı zamanda ayların ve yılların hesabı tutulmaya başlamıştır. Ayın yüzünde benek benek görünen siyah noktalar ve lekeler, onun ışığının yok olmasından dolayıdır.³³ İbrahim Hakkı bu konuyu naklederken İsrâ suresi on ikinci ayetteki: "Geceyle gündüzü iki ayet (delil) yaptık. Gece ayetini (Ay'ı) sildik. Gündüz ayetini (Güneşi) gösterici kıldık ki, Rabbinizden bir nimet arayasınız. Senelerin ve hesabın sayısını bilesiniz. Biz her şeyi açık açık anlattık." ayetini dikkate alarak bu izahı yapmıştır.

³⁰ **Marifetname**, s. 58.

³¹ **Marifetname**, s. 58.

³² **Marifetname**, s. 67.

³³ **Marifetname**, s. 13.

Günümüzde bilimsel veriler ayın kendi enerjisini üretebilmesini mümkün görmemektedir. Çünkü bir cismin merkezindeki nükleer yakıtı ateşleyebilmesi ve kendi enerjisini üretebilmesi yani yıldız olabilmesi için, merkezindeki nükleer yakıtı ateşleyebilecek sıcaklığa sahip olması gerekir. Bu da o cismin güneşin en az onda birinden daha büyük olması gerektiği anlamına gelir.

Ayın kütesinin dünyanın kütesinden ortalama 81 (1/81) kat küçük, dünyanın kütesinde bir yıldız olan güneşin kütesinden 300.000 (1/300.000) kat küçük olması³⁴ ay'ın kendi enerjisini üretebilmesinin fiziken mümkün olmadığını göstermektedir. Çünkü ayın kütesinin güneşe oranı 1/26.410.940'tır. O halde ay'ın kendi enerjisini üretebilmesinin fiziken mümkün olabilmesi için ay'ın, güneşin 1/10'undan daha büyük olması gerekir.

İbrahim Hakkı'ya göre Allahu Teâlâ yukarıda sözü edilen bu su denizinin içinde güneş için üç yüz altmış kulplu, elmastan bir araba yaratıp, bu arabanın üzerine güneşi koymuştur. Güneşi bu araba ile doğudan batıya doğru çekip götürmeleri için her kulptan tutacak bir melek tayin etmiştir.³⁵

Allahu Teala ay için de üç yüz kulplu sarı yakuttan bir araba yaratarak ay'ı da bu arabaya yerleştirmiş. Ay'ı arabası ile doğudan batıya doğru bu su denizi içinde çekip götürmeleri için her kulpu tutacak bir melek tayin etmiştir. Ayrıca ay için Lahûr³⁶ cevherinden altmış kulplu bir kılıf yaratmış her kulptan tutacak altmış melek tayin etmiştir.

Ay'ın arabasını götüren melekler onu her gün güneşten uzaklaştırdıkça, kılıfını tutan melekler de kılıfı aydan her gün biraz daha sıyrarak, güneş ile ay tam karşı karşıya geldiğinde ayın kılıfı tamamen sıyrılmış olur ki, o zaman ay dolunay şeklinde görünür.

³⁴ Alan Lightman, **Yıldızların Zamanı**, çev. Murat Alev, Ankara, Tübitak Yayınları, 2004, s. 1-2; **Ana Britannica**, "Ay" maddesi, III, 67-69.

³⁵ Marifetname, 13.

³⁶ Lahur, Hindistan'ın Lahur şehrinde dokunan bir çeşit şal. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, "Lahuri" mad., 21. bs. Ankara, Aydın Kitabevi, 2004, s. 540.

Ayın arabasını götüren melekler ayı güneşe yavaş yavaş yaklaştırmaya başlarlar. Ayın kılıfını tutan melekler ise kılıfı aya yavaş yavaş giydirirler. Ay güneşe tamamen yaklaştığında aya kılıfını tamamen giydirirler. Kıyamete kadar bu durum devam eder. Bu durumdan dolayı ay bazen hilal³⁷, bazen yarım ay, bazen dolunay, bazen de muhak³⁸ şeklinde görülür.³⁹

İbrahim Hakkı'nın naklettiği bu bilgiler israiliyyata, efsane ve hurafelere dayalı bir anlayışla ortaya konmuş, bilimsellikten uzak bir yorumdur. Günümüzdeki bilimsel veriler güneşin de, ayın da diğer gök cisimlerinin de hem kendi yörüngeleri istikametinde gittiklerini, hem de kendi eksenleri etrafında belli bir açıyla döndüklerini tespit etmiştir.

Örneğin güneş kendi ekseni etrafında 7° 11' eğik bir eksen çerçevesinde 25 günde turunu tamamlar. Güneşin dönme süresi ekvator ve kutuplarda farklıdır. Ekvatorda daha yavaştır. Yaklaşık olarak ekvatorun her iki yanında 5°'ye kadar olan bölgelerde 24,9 gün olan dönme süresi 15° kuzey ve güney enlemlerinde 25,2 gün, 30°'de 25,9 gün, 40°'de 27,5 gün, kutuplar ve civarında ise 34 gündür.⁴⁰ Aynı zamanda güneş saatte 70.000 km hızla gider ve bütün güneş sistemini de beraberinde götürür.⁴¹

Dünya ise kendi ekseni etrafında batıdan doğuya doğru 24 saatte bir dönüş, güneşin etrafında ise 23,5 derecelik⁴² açıyla elips şeklinde 365 günde bir dönüş yapar.⁴³

Ay ise 83° 30' eğik bir eksen üzerinde hem kendi ekseni etrafında hem de dünyanın etrafındaki dönüşünü 27 gün 7 saat 43 dk, 11,6 saniyede tamamlar.

³⁷ Her ayın ilk üç gününde görülen ay.

³⁸ Her ayın son üç gününde görülen ay.

³⁹ **Marifetname**, s. 13.

⁴⁰ **Meydan Larousse**, "Güneş" mad. VIII. Cilt, s. 241.

⁴¹ **Yeni Hayat Ansiklopedisi**, "Güneş" mad. III. Cilt, Doğan kardeş Yayınları, s. 1422.

⁴² Fuat Sezgin 16.09.2007 tarihinde televizyondaki bir mülakatında dünyanın 23,5°'lik bu eğiminin her 2000 yılda 1° azalacağını ifade etmiştir.

⁴³ **Temel Bilgiler Ansiklopedisi**, "Dünya" mad. Haz. Ruşen Alaylıoğlu, Hamdi Alaylıoğlu, İstanbul, 1979, s. 279.

Hem kendi ekseni etrafında hem de dünyanın etrafındaki dönüşleri aynı olduğu için Ayın dünyaya hep aynı yüzü dönüktür.⁴⁴

İbrahim Hakkı'nın naklettiği gibi meleklerin ay'ın kılıfını yavaş yavaş ay'a giydirip çıkartmasıyla ay şekil değiştirmez (dolunay, hilal gibi).

Ayın hilal, dolunay ve diğer şekilleri almasının sebebi, ayın dünyanın ekseni etrafında dönüşünden kaynaklanmaktadır. Yoksa ayın, kılıf giyip geri çıkarmasıyla bir alakası yoktur. İbrahim Hakkı da bu durumu bildiği halde, cahil halk kitleleri dini referanslı (yani her şeyin Allah'ın emri, izni ve kudretiyle yapılması ya da meleklerle yaptırılması gibi) ve somut (meleklerin Güneş ve Ay gibi cisimleri bir arabanın üzerine koyarak bir denizin içinde yüzdürmesi ve aya melekler tarafından bir kılıf giydirilip çıkartılması gibi.) olaylara daha meyilli olduğu ve zihinlerini bu anlatım tatmin ettiği için bu olayı anlatmıştır kanaatindeyiz. İbrahim Hakkı güneş ve ay tutulmasını da birbirine zıt, iki farklı anlamda nakletmiştir.

Marifetnamenin 13. ve 14. sayfalarında İbrahim Hakkı, Allah'ın dünya göğü altına ona bitişik bir su denizi yarattığını ve o denizde elmastan yapılmış üç yüz altmış kulplu bir arabaya güneşin oturtulup üç yüz altmış melek tarafından güneşi arabasıyla bu denizin içinde doğudan batıya doğru çektiklerini nakleder.

Aynı şekilde ayın da bu denizde sarı yakuttan yapılmış üç yüz kulplu bir arabayla her kulpu bir melek çekmek suretiyle doğudan batıya doğru getirildiğini söyler.

İbrahim Hakkı'ya göre Allahu Teâlâ güneş ve ay tutulması için belli vakitler tayin etmiştir. Güneşin tutulma vakti geldiğinde güneş arabasından düşüp, göğe doğru denizin derinliğine gider. Eğer güneş bütünüyle düşerse tam güneş tutulması olur. Güneşin yıldızları örten ışığı kaybolduğu için bu durumda büyük yıldızlar görülebilir. Güneşin yarısı düşerse denize, yarısı kadarki bölümde tutulma olur.

⁴⁴ **Meydan Larousse**, "Ay" mad. II. Cilt, 364; www.uzaydan.net

Ay tutulması içinde aynı durum söz konusudur. Ayın tutulma vakti geldiğinde ise bu sefer Ay binmiş olduğu arabadan düşer, denizin derinliğine doğru gider. Bu düşüş tam olursa, ay tamamen kaybolur. Bir kısmı düşerse sadece düştüğü kadarki bölüm tutulur.

Güneş de Ay da bu tutulma durumundan kendileriyle ilgili görevlendirilen melekler vasıtasıyla kurtulur.

Tutulma anında güneşe ait olan meleklerden bir kısmı tesbih ederek güneşi arabasına doğru çekerler. Diğer kısmı da yine tesbih ederek arabayı güneşe doğru yaklaşıtırlar.

İki saat içinde güneşi arabasına koyarak eski haline getirirler. Aynı şekilde Ayı da düştüğü yerden aya ait melekler kurtarırlar. Meleklerin bir kısmı ayı arabaya doğru yaklaşıtırırken diğer kısmı da arabayı aya doğru çekerler. Arabaya yerleştirilen ay eski haline gelir. Ay tutulmaları dolunay zamanında olduğu için tutulmadan kurtulan ay geceyi mehtap eder.⁴⁵

İbrahim Hakkı, güneş ve ay tutulması hakkında hurafeye dayanan bu açıklamasının aksine Marifetname'nin 45. sayfasında Gazali'nin "Tehafütü'l-Felasife"sinden olduğu gibi aktardığı ilmi bir izah sunmuştur.

İbrahim Hakkı, burada vermiş olduğu bilgiye göre güneş tutulmasının yer ile güneşin arasına ayın girmesiyle meydana geldiğini, ay tutulmasının ise dünyanın güneş ile ay arasına girmesiyle olduğunu⁴⁶ söyleyerek bilimsel bir izahta bulunmuştur.

3. Dünyanın Yuvarlaklığı

İbrahim Hakkı Marifetname'sinde, eski ve yeni kozmoloji olarak adlandırılan Batlamyus ve Kopernik sistemini olduğu gibi anlatıp bir taraf tutmazken, dünyanın şeklini anlatırken bu tutumunu değiştirmekte ve kendi görüşünü açıkça ortaya koymaktadır.

⁴⁵ **Marifetname**, s. 13-14.

⁴⁶ **Marifetname**, s. 45.

İbrahim Hakkı, dünyanın şeklini anlatmadan önce alemin (kainatın) şeklinden bahsetmekte ve kainatı iç içe ve arada iğne atacak kadar boş yer kalmayacak şekilde birbirine değen küreler halinde ulvi ve süfli cisimlerle dolu olarak anlatmakta⁴⁷ böylece alemin yuvarlak olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca İbrahim Hakkı bu görüşünü bazı akli delillerle ispat etmeye çalışmıştır. Mesela, kainatın neresine bakılırsa bakılsın, yuvarlak ve küre şeklinde görülmesi, alemin yuvarlak ve küre şeklinde olduğunun bir delilidir. Küresel şekil, şekillerin en genişidir. Yer ve gökte görülen olayların küresel şekilden başka bir şekilde olması imkansızdır,⁴⁸ diyerek önce alemin yuvarlak ve küre şeklinde olduğunu izah etmiş, sonra da dünyanın yuvarlak ve küre şeklinde olduğunu bazı akli delillerle ispat etmeye çalışmıştır.

İbrahim Hakkı, dünyayı düz ve bir tepsi biçiminde zannedenlere karşı açıkça tavır almış ve “Yeryüzünü düz zannedenler yanlış düşünmektedirler.”⁴⁹ diyerek söze başlamış ve dünyanın yuvarlak olduğunu çeşitli delillerle ispata çalışmıştır.

İbrahim Hakkı'ya göre kara, deniz, dağ ve vadiler çeşitli şekilleriyle toplu halde küre şeklindedir.⁵⁰ Ay tutulmasında yerin gölgesinin ay yüzeyinde daire şeklinde görülmesi dünyanın küre şeklinde olduğunu gösterir. Eğer yer, küre şeklinde yuvarlak olmayıp, üçgen, kare veya altıgen şeklinde olsaydı, ay tutulmasında aya yansıyan dünyanın gölgesinin de üçgen, kare veya altıgen şeklinde olması gerekirdi.⁵¹ Bu durum İbrahim Hakkı'ya göre dünyanın yuvarlak olduğunun bir göstergesidir.

⁴⁷ Evrenin (kainatın) içinde boşluk olmadığı boşluk olarak gördüğümüz yerlerin “Higgs Parçacık”larıyla dolu olduğuyula ilgili olarak bkz. Ferit Uslu, **Tanrı ve Fizik Büyük Patlama ve Öncesi**, Ankara, Nobel Yayınları, 2007, s. 63.

⁴⁸ **Marifetname**, s. 46.

⁴⁹ **Marifetname**, s. 46.

⁵⁰ İbrahim Hakkı bu görüşü Aristo'dan almıştır. Aristo, “Gökkubbe Üstüne” adlı kitabında dünyanın yuvarlak ve küre şeklinde olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca bkz. Hawking, **a.g.e.**, s. 14.

⁵¹ **Marifetname**, s. 46.

Bununla birlikte İbrahim Hakkı dünyanın yuvarlaklığıyla ilgili daha başka deliller de ileri sürmüştür.

Gökyüzündeki olayların gözetlendiği yere göre değişmesi de dünyanın yuvarlak olduğunun ispatıdır. Mesela doğuda seher vakti meydana gelen ay tutulması ve güneş doğarken görülen güneş tutulması, batıda görünmez. Batıda güneş batarken meydana gelen güneş tutulmasını ve yatsı vakti görülen ay tutulmasını doğudakiler göremez.

Yani bir yerde güneş ve ay tutulmaları gözlenirken, o yere göre dünyanın öbür yüzünde yaşayanlar bu olayı göremez. Eğer dünya düz olsaydı, güneş ve ay tutulmalarını hangi bölgede bulunursa bulunsun herkes aynı anda görürdü.

Gemide bulunanlara sahillerin ve dağların önce yüksek kısımlarının, yaklaştıkça alçak kısımlarının görülmesi, sahilde bulunanların rıhtıma yaklaşan gemilerin önce direğini, sonra bacasını ve teknesini görmeleri, sahilden uzaklaşan geminin ise önce teknesinin, sonra baca ve direklerinin gözden kaybolması, yerin yuvarlak olduğuna bir delildir.⁵²

Ayrıca İbrahim Hakkı, yukarıda bahsedilen delillerle birlikte dünyanın yuvarlak olduğunun başka bir delili olarak Macellan'ın dünyayı dolaşmasını da örnek olarak vermiştir. Devamlı batıya doğru giderek denizden dünyayı dolaşıp doğudan başlangıç noktasına gelinmesi de dünyanın yuvarlak olduğuna dair bir delildir,⁵³ demiştir.

İbrahim Hakkı dünyanın yuvarlak olduğuyla ilgili delilleri sıralamaya devam etmiştir. Bir başka delilinde İbrahim Hakkı şunları ifade eder:

“Yeryüzünde derin bir kuyu üzerinde yüksek bir minare olduğun düşünelim Bu kuyunun dibinde bir kâseyi su ile dolduralım. Aynı suyu aynı kâseye minarenin ucunda koyarsak su fazla gelip taşar. Çünkü yarıçap büyüdükçe çemberin eğriliği azalır. İşte bundan dolayı kâsenin ağzında meydana gelen dairenin yayı kuyunun dibinde yerin merkezine yakın olup eğriliği fazla olur. Minarenin ucunda ise kuyunun dibine nazaran kâsenin ağzında meydana gelen dairenin yayı daha doğru olacağından kuyunun dibinde

⁵² **Marifetname**, s. 46.

⁵³ **Marifetname**, s. 46.

doldurulan kâse minareye çıkartıldığında bir miktar su kâsedden taşar. Çünkü yeryüzündeki cisimler nerede bulunursa bulunsun, yerkürenin yüzeyinden bir parçadır.⁵⁴

Başka bir örnekte ise İbrahim Hakkı şöyle belirtir:

“Yüksek bir minarenin şerefesinin iki yanından aşağıya birer taş atılsa ve düştükleri yerler tespit edilse, düştükleri iki yer arasındaki uzaklık, şerefede, yani atıldıkları yerdeki uzaklıktan daha azdır.”⁵⁵

Atılan bu iki taş hiçbir engele takılmadan dünyanın merkezine doğru inse, dünyanın merkezinde bu iki taş birleşir. Bu da dünyanın yuvarlak olduğuna dair bir delildir.

İbrahim Hakkı, bu bahsedilen delillerle birlikte daha başka deliller de ileri sürerek dünyanın yuvarlak ve küre şeklinde olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.

4. Günümüz Bilim ve Felsefesi Işığında İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sindeki Kozmoloji Anlayışına Genel Bir Bakış

İbrahim Hakkı Marifetname'sinde birbirinden farklı kozmoloji anlayışlarına yer vermiştir. İbrahim Hakkı'nın nakletmiş olduğu bu bilgiler, onun kendi gözlem, ölçüm ve araştırmalarına dayanmayan, tamamen kendi zamanına kadarki teorilere dayanan bir yapıdadır. Ayrıca İbrahim Hakkı, efsane ve hurafeye dayalı mitolojik karakterdeki bir kozmoloji anlayışına da kitabında yer vermiştir.

İbrahim Hakkı'nın kozmolojiyle ilgili görüşlerini değişik kaynaklardan olduğu gibi aktardığı doğrudur ama bu, İbrahim Hakkı'nın söz konusu görüşleri hiç değiştirmeden aldığı anlamına gelmez. Mesela, sudûr nazariyesini savunanlardan İbn-i Sina'ya göre Allah'ın âlemi yaratmasının bir gayesi yoktur. O özü itibarıyla faildir. Her şeyin varlığının amacıdır.⁵⁶

Sudur nazariyesine kitabında yer veren İbrahim Hakkı'ya göre ise, Allah'ın âlemi yaratmasının bir amacı ve gayesi vardır.⁵⁷

⁵⁴ **Marifetname**, s. 47.

⁵⁵ **Marifetname**, s. 47.

⁵⁶ Altıntaş, **a.g.e.**, s. 93.

⁵⁷ **Marifetname**, s. 5.

Böylece İbrahim Hakkı'nın her görüşü olduğu gibi almadığı bazı görüşleri kendisi mutasavvıf olduğu için tasavvuf süzgecinden geçirdikten sonra aldığı görülmektedir.

İbrahim Hakkı her ne kadar kitabında, kendi yaptığı gözlem, ölçüm ve hesaplamalara yer vermese de bu onun hiç gözlem yapmadığı anlamına gelmez. İbrahim Hakkı'nın yapmış olduğu gözlem, ölçüm ve hesaplamalar daha çok, kendi dönemine kadarki ölçüm ve gözlemlerin tecrübe edilmesi şeklinde olmuştur. İbrahim Hakkı'nın gözlem ve hesap yaparken kullandığı astronomi ile ilgili bazı aletleri Hasankale ve Tillo'daki İbrahim Hakkı adına kurulmuş müzelerde korunmaktadır.

İbrahim Hakkı Marifetname'sine birbirinden farklı teori ve görüşleri aynen aldığı için, aynı konuda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu farklı görüşlerden birisi de alemin (evrenin) varoluşuyla ilgili görüştür.

İbrahim Hakkı'ya göre Allah, yokluk âleminden yeşil bir cevher (sudur nazariyesinde ki ilk akıl ya da külli akıl ile aynı) yaratmış. Başka bir rivayete göre ise kendi nurundan latif bir cevher var etmiş ve bütün kâinatı bu cevherden sırası ile yaratmıştır.

Bu cevhere Allah'ın muhabbetle bakmasıyla bu cevher utancından eriyip, su gibi akmıştır. Eriyen bu cevherin en üst köpüğünden külli nefis, sonra meleklerin ruhları, peygamberlerin ruhları, evliya, arif, abid, mü'min, kafir, cin, şeytan, hayvan, bitki ve tabiattaki ruhları yaratmıştır.

Allah'ın bu cevhere tekrar bakmasıyla bu cevher tekrar erimiştir. Eriyen bu cevherin en üst köpüğüyle arş-ı a'zamı yaratmış, alttaki köpüklerden de sırasıyla kürsi, cennet, cehennem, yedi kat gök ve dört unsur yaratılmış böylece kâinatın yaratılması tamamlanmıştır.⁵⁸

İbrahim Hakkı, kâinatın varoluşunu bu şekilde izah ettikten sonra, Marifetname'nin başka bir yerinde ise kâinatın varoluşunu sudûr nazariyesiyle açıklamaya çalışmıştır.

⁵⁸ Marifetname, s. 6.

İbrahim Hakkı'nın naklettiğine göre Allah, önce küllî akıl da denen ilk akılı başka bir deyişle ilk cevheri yaratmıştır. Bu cevhere üç adet bilgi vermiştir. Bu bilgiler; Allah'ı, nefsi ve ihtiyacını bilmektir. Bu üç bilginin her birinden başka şeyler var olmuştur. Birden bir sudûr etmiştir.

Allah'ı bilmekten bir akıl daha var olmuştur buna ikinci akıl denir. Nefis bilgisinden külli nefis, ihtiyaç bilgisinden ise bir cisim var olmuş, ona da Felekler Feleği ya da Atlas Feleği denir. Bu feleğin akılı ikinci akıl, nefsi ise küllî nefistir.

Bundan sonra sırasıyla Burçlar feleği ya da sabit yıldızlar feleği var olmuştur. Bu feleğin akılı üçüncü akıl, nefsi ise ikinci nefistir.

Daha sonra sırasıyla Zuhâl (Satürn) feleği, Müşteri (Jüpiter), Merih (Mars), Güneş, Zühre (Venüs), Utarit (Merkür) felekleri, bundan sonra Ay feleği vardır. Ay feleğinin akılı onuncu akıl da denen faal akıl, nefsi ise mutlak tabiattır. Ay feleğindeki akıl ve nefsin birleşiminden ay altındaki dört unsur olan ateş, hava, su ve toprak var olmuştur. Bu dört unsurda dört keyfiyet vardır. Bunlar: sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluştur.

Bu dört unsurun birleşiminden ise maden, bitki, hayvan var olmuştur. Hayvan türünün en şerefli olan insanla kainatın varoluşu son bulmuştur.⁵⁹

İbrahim Hakkı'nın evrenin varoluşuyla ilgili vermiş olduğu bilgiler, kendi dönemine kadarki var olan teorileri nakletmekten ibarettir. Evrenin varoluşuyla ilgili sorular antik çağlardan beri insanların cevap aradığı sorulardı. Evren ezeli midir? Değilse evren nasıl var oldu? Neden var oldu? Var olduğu ilk madde neydi? Bu madde ezeli midir? Yoksa o da mı yaratılmıştır? Evrenin bir başlangıcı var mıdır? Varsa sonu da olması gerekmez mi? gibi sorulara özellikle antik çağ Yunan filozofları cevap aramaya çalıştılar. Filozofların evrenin varoluşla ilgili düşüncelerini felsefi bir bakış açısıyla izah etmeleriyle birlikte, dinî ve mitolojik karakterde bir bakış açısıyla evrenin varoluşunu açıklayanlar da söz konusuydu.

⁵⁹ **Marifetname**, s. 26-27.

Evrenin başlangıcına yönelik Antik Yunan'daki çıplak gözlem ve sağduyuya dayalı çözüm çabalarının yerini batıda, ortaçağ boyunca dinî bakışın etkisindeki açıklamaların aldığı görülmektedir.⁶⁰ Yeniçağdaki rasyonalist filozoflarla birlikte gözlem ve deneye dayalı çalışmalar yapılmış ve bu konuda değişik teoriler ortaya atılmıştır.

Yirminci yüzyılın başlarında ortaya atılan ve geliştirilen “Büyük Patlama” (Big Bang) teorisi, evrenin varoluşunu, bilimsel tarzda açıklayan en önemli teoridir.

Büyük Patlama teorisi, genişleyen, dinamik bir evren anlayışına dayanmaktadır.⁶¹

Genişleyen, dinamik bir evren anlayışının ortaya konuluşu, yirminci yüzyılın en büyük bilimsel devrimlerinden biridir.⁶²

Evren'in genişlediği fikrini Muhammed İkbâl'de de görmekteyiz. İkbâl eş'ari atomculuğundan etkilenerek her şeyin atomlardan oluştuğunu düşünür. İkbâl'in felsefesinin temelini oluşturan benlik felsefesine göre İkbâl bütün atomlara benlik atfederek, her şeyin bir benliği olduğunu söyler.⁶³ İkbâl'e göre her şey ayrı ayrı özgür bir ben, Tanrı ise mutlak ben'dir. Mutlak ben, benlik vasfına sahip varlıklar yaratır. Maddeden insana kadar uzanan bütün varlık derecelerinde benlik vardır. Varlık mertebesinin en alt düzeyinde bulunan bir atomun bile benliği vardır.⁶⁴ Evren, Muhammed İkbâl'e göre bu benlik sahibi atomlardan oluşur. Mutlak ben'in yani Tanrı'nın yaratmasının sürekliliği ve atomların sonunun olmadığını düşünen İkbâl, her yeni atomla birlikte evrenin sürekli genişlediğini ileri sürer.⁶⁵

Fiziğin tüm kuralları geleceğe uygulanabileceği gibi geçmişe de uygulanabilir. Evrenin genişliyor olması da geçmişe uygulandığında şu sonuç

⁶⁰ Uslu, **a.g.e.**, s. 1.

⁶¹ Uslu, **a.g.e.**, s. 20.

⁶² Hawking, **a.g.e.**, s. 52.

⁶³ Mehmet S.Aydın, İkbâl'in Felsefesinde İnsan, **AÜİFD**, sayı, xxix, Ankara, 1987, s.83

⁶⁴ Mehmet S.Aydın, **Alemde Allah'a**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, s.49-50

⁶⁵ Muhammed İkbâl, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, çev. Sofi Huri, İstanbul, 1964, s. 85

ortaya çıkar. Evren şimdi genişlemekte olduğu gibi, geçmişte de genişlemekteydi. Evrenin genişlemesini bir film gibi düşünüp filmi hızla geriye doğru sardığımızı hayal edersek, geçmişe doğru gittiğimizde, gitgide büzülen bir evrenle karşılaşırız. Bu büzülme sonuna kadar götürülürse, en son da evrendeki tüm maddenin arasındaki mesafenin sıfır olduğu⁶⁶ yani sıfır hacim ve sonsuz yoğunlukta olan⁶⁷ bir tekil noktaya ulaşılır.

İşte bu sonsuz yoğunluk ve sıfır hacimdeki bu maddenin büyük bir patlama (Big Bang) ile patlamasıyla evren var olmuştur. Günümüzdeki bilim insanları arasında kabul gören en yaygın evren anlayışı, adı geçen bu teoriye, yani büyük patlama ile oluşan ve genişleyen bir evren anlayışına dayanmaktadır.

⁶⁶ Uslu, **a.g.e.**, s. 48.

⁶⁷ Hawking, **a.g.e.**, s. 133.

SONUÇ

18. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin bilim, kültür ve entelektüel hayatını anlamamız için ayrı bir öneme sahip olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinde eski ve yeni astronomiden bahsedildiği gibi, eserin önsözünde yer alan "İslam Astronomisi" başlığı altındaki bölümde de kainatın yaratılışına ait bilgilere yer verilmiştir.

İslam Astronomisi başlığı altındaki bölümde Tefsir ve Hadis ehlinin sözlerini olduğu gibi nakleden İbrahim Hakkı, özellikle Suyuti'nin "el-Hey'etü's-Seniyye fi'l-Hey'etü's-Sünniyye" adlı eseri başta olmak üzere bu konudaki mevzu hadisler, efsaneler, israiliyyat gibi bilim dışı literatürü kullanmıştır.

Cahil halk kitlelerinin zevkine hitap eden bu açıklamaların, her ne kadar konu başlığı "İslam Astronomisi" olsa da İslam'ın iki temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve Sahih hadislerle bir ilgisi olmadığı gibi, İslam dünyasında bilimin revaçta olduğu dönemlerde gözlem ve deneye dayalı olarak gelişen "İslam Astronomisi"yle de bir alakası yoktur.

İbrahim Hakkı, birinci fennin ikinci ve üçüncü bablarında ise, eski ve yeni astronomi ilminden bahsetmiştir. Astronomi ve kozmoğrafya bilimleri açısından eserin farklı yerlerinde aynı konuda farklı görüşlere yer veren, örneğin ay ve güneş tutulması, zelzelelerin oluşumu gibi konularda verdiği bilgilerde birbiriyle çelişen ifadeler kullanan İbrahim Hakkı, bu bilgileri Gazali'nin "Tehafütü'l-Felasife"si, İbrahim Müteferrika tarafından, Katip Çelebi'nin "Cihannüma"sına eklenen bölüm gibi, ilmi karaktere sahip eserleri aynen olduğu gibi aktarmıştır.

Aynı konudaki birbirine zıt anlatımlar, İbrahim Hakkı'yı eserinde çelişkiye sevk etmiştir. İbrahim Hakkı'nın eserindeki bu çelişkilerden haberdar olmaması mümkün değildir.

İbrahim Hakkı'nın eserinin değişik yerlerinde birbirine zıt ifadeler kullanarak çelişkiye düşmesinin sebebi kanımca şudur: İbrahim Hakkı, Marifetname'de avam, havas olarak kategoriye ayırdığı iki ayrı zümreye hitap

ettiği gibi, halk arasında gördüğü rağbeti kıskanan bazı resmi ulemaya karşı da ihtiyatı elden bırakmıyordu. Kendisine yapılan bu mesnetsiz suçlamalardan kendisini korumak isteyen İbrahim Hakkı, eserinde birbirine zıt ifadelere yer vermeyi göze almıştır diyebiliriz.

Eserinde astronomi ile ilgili teorilere kronolojik olarak yer veren İbrahim Hakkı, astronomi ve riyazi ilimlerle uğraşan meslekten yetişme bir alim olmadığı halde tercihini yeni astronomi dediğimiz güneş merkezli sistemden yana kullanır.

Güneş merkezli sistemi tercih etmesine sebep olarak da küre şeklindeki küçük kütleyle sahip dünyanın, büyük kütleyle sahip güneşten harekete daha elverişli olduğunu ve dünyanın, güneşin etrafında senede bir defa dönmesinin çok daha kolay ve işin gereğine uygun, akla da daha yatkın olduğunu söyleyerek, İbrahim Müteferrika gibi ihtiyatlı davranmaya gerek duymamış ve kendisinden önceki ilim adamlarından daha cesur ve açık bir ifade kullanmıştır.

İbrahim Hakkı, her ne kadar astronomiyle ilgili bizzat kendisi çeşitli aletler ve değişik gözlem ve deneyler yapmış olsa da, özgün bir teori ileri sürmemiş, kendinden önce var olan teorilerden bahsetmiş ve değişik kaynaklardan iktibaslarla yetinmiştir.

İbrahim Hakkı'nın amacı, bahsettiği teorilerin hangisinin doğru olduğunu tartışmak değildir. O, insanoğlunun bu kâinatı ve ondaki düzeni farklı farklı algılamasını hoş karşılamıştır. İbrahim Hakkı'ya göre bu âlemin nasıl algılandığı önemli değildir. Önemli olan âlemin arkasındaki gücün, yani bu âlemin bir yaratıcısı olduğunun kabul edilmesi ve her şeyi yaratanın Allah olduğuna inanmaktır. Zaten İbrahim Hakkı'nın Marifetname'yi yazış amacı da kişinin Rabbini bilmesidir.

Rabbini bilmesi için de kişinin önce kendini ve yaşadığı bu âlemi bilmesi gerekir. İbrahim Hakkı meseleye bu açıdan bakar.

İbrahim Hakkı akli ilimlerin hiçbir şekilde dini ilimlerle çelişmeyeceğini düşünür. İbrahim Hakkı'nın birbiri ile çelişen İslam astronomisi, eski ve yeni astronomi gibi teorilere yer vermesini bir çelişki olarak görmemek lazımdır.

İbrahim Hakkı'nın Marifetnamesi'nde yer verdiği kainatın yapısı ile ilgili teorilerinde birbirinden farklı düşünceler vardır. Bu düşünceleri İbrahim Hakkı çelişki olarak algılamamış, Allah'ın yaratmış olduğu bu kainata insanoğlunun farklı bir bakış açısı ile kattığı bir zenginlik olarak bakmıştır. İbrahim Hakkı her ne kadar tercihini yeni astronomi dediğimiz güneş merkezli sistemden yana kullanmış olsa da, İbrahim Hakkı'ya göre önemli olan bu teorilerden hangisinin doğru olduğunu ortaya koymak değildir. Bu teorilerin arkasındaki gücün, yani Allah'ın yüceliğini ve kudretini görebilmektir.

İbrahim Hakkı büyük bir mutasavvıf olmasından dolayı her olayı tasavvuf süzgecinden geçirerek ele almıştır. Bu, tasavvufçu yönünü astronomi konusunda da görmekteyiz. Onun için İbrahim Hakkı astronomi teorilerinin bizzat kendileri ile değil, o teorilerin arkasındaki ilahi güç ile yani Allah'ın kudreti ile ilgilenmiştir.

İbrahim Hakkı'nın ansiklopedik mahiyetteki Marifetnamesi, Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar ulaşıp hâlâ halk tarafından okunan ve popülerliğini koruyan bir kitaptır. Ancak, Marifetname'nin bu kadar tanınmış olmasına rağmen özellikle astronomi alanında kendinden sonraki nesilleri etkilediği söylenemez.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Adnan; **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul, 1943.
- ; **Tarih Boyuncu İlim ve Din**, 2. bs., İstanbul, 1969.
- AK, Mahmut; "Coğrafya", **DİA**, VIII. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 50-66.
- AKINCI, Gündüz; "İbrahim Hakkı Efendi", **Atatürk Üniversitesi Halk Konferansları**, Erzurum, 1959.
- ALTINTAŞ, Hayrani; **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul, 1992.
- ; **İbn-i Sina Metafiziği**, 2. bs. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- ALTUĞ, Zafer ve Temiray ÇELİK; **Tarihte ve Günümüzde Hasankale**, İzmir, 1997.
- Ana Britannica**, "Ay" maddesi, III. Cilt, s. 67-69.
- ATEŞ, Süleyman; "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", **AÜİFD**, cilt 20, 1975, s. 127-146.
- AYDIN, Cengiz, AYDIN, Gülseren; "Batlamyus"; **DİA**, V. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 196-199.
- AYDIN, Mehmet S. **Din Felsefesi**, 9. bs. İzmir, D.E.Ü.İ.F. Yayınları, 2001
- ; İktisat'in Felsefesinde İnsan, **AÜİFD**, sayı, xxix, Ankara, 1987
- ; **Alemde Allah'a**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000
- AYNI, Mehmet Ali; "Şeyh İbrahim Hakkı". **Daru'l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, Sayı II, 1332.
- BİNARK, İsmet, SEFERCİOĞLU, Nejat; **Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası**, Ankara, 1977.
- BİRAND, Kamiran; **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, Ankara, 1964.
- BOLAY, Süleyman Hayri; **Aristo Metafiziği ile Gazali Metafiziğinin Karşılaştırılması**, İstanbul, 1980.

- ; **Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe**, Ankara, 2005.
- BURSALI, Mehmed Tahir; **Osmanlı Müellifleri**, III. Cilt, İstanbul, 1975.
- ÇAĞRICI, Mustafa; "İbrahim Hakkı Erzurumi", **DİA**, XXI. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 305-311.
- ÇAVUŞOĞLU, Hayrunnisa; "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Yetiştği Çevre, Hayatı ve Eserleri", **192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul, 1974.
- ; "Erzurumlu İbrahim Hakkı", **Türk Kültürü**, cilt X, sayı 120, 1972, s. 1277-1278.
- ÇUBUKÇU, Ağâh; "İbrahim Hakkı'nın Felsefesi", **İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler Sempozyumu Tebliğleri**, Siirt, 1987.
- DEMİR, Mehmet Suat; **Erzurum Hasankaleli İbrahim Hakkı Hazretlerinin Risaleleri**, Erzurum, 2004.
- DEMİR Remzi, Taşrada Yükselen Bir Ses Erzurumlu İbrahim Hakkı, **Philosophia Ottomanica Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk Felsefesi**, 2. cilt, Ankara, 2005, s.180-181
- DİCLEHAN, Şakir; **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul, 1980.
- DÖLEN, Emre; "XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Bilimsel Literatürü", **Osmanlı**, Ed. Güler EREN, VIII. cilt, Ankara, 1999.
- EREN, Hikmet; **Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı, Kişiliği ve Eserleri**. Ankara, 2003.
- ERZURUMLU İbrahim Hakkı; **Marifetname**, İstanbul, 1310-1330.
- ; **Marifetname**, Sdl. Turgut ULUSOY, İstanbul, 1972.
- ERZURUMLU İbrahim Hakkı; **Divan**, haz. Numan Külekçi, Turgut Karabey, Erzurum, 1997.
- FEHD, Tefvik; "İlm-i Felek", **DİA**, XXII. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 126-129.

- GAZALİ, Ebu Hamid; **Tehâfütü'l-Felâsife**, Çev. Bekir KARLIĞA, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1981.
- GÖLCÜK Şerafettin, TOPRAK Süleyman; **Kelam**, 5. bs. Konya, Tekin Kitabevi, 2001.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki; "İbrahim Hakkı", **Türk Ansiklopedisi**, XIX. Cilt, Ankara, 1971.
- HAWKİNG, Stephen; **Zamanın Kısa Tarihi**, çev. Sabit SAY, Murat URAZ, 8. bs. Doğan Kitap, İstanbul, 1993.
- İBN-İ HALDUN; **Mukaddime**, II. Cilt, çev. Hail Kendir, Ankara, Yenişafak Gazetesi, 2004.
- İBRAHİMHAKKIOĞLU, Hakkı; "İbrahim Hakkı'nın Hayatı". **Hareket Dergisi**, Sayı 42, 1969, s. 19.
- İBRAHİMHAKKIOĞLU, Mesih; **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul, 1973.
- İBRAHİMHAKKIOĞLU, Uğur; **Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu, Feyyaz Efendi İle Zakir Bey**, Ankara, 1998.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin; "Osmanlı Devletine 19. Yüzyılda Bilimin Giriş ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi", **Toplum ve Bilim**, Sayı 29-30, Bahar-Yaz, 1985, s. 80.
- ; "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası", **Bellekten**, cilt LVI, sayı 217, Aralık, 1992, s. 753.
- ; **Başhoca İshak Efendi: Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü**, Ankara, 1990.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin; **Büyük Cihaddan Frenk Fodulluğuna**, İstanbul, 1996.
- , **Osmanlılar ve Bilim, Etkileşim Yayınları**, 3. bs. İstanbul, 2007, s. 162.
- İKBAL, Muhammed, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, çev. Sofi Huri, İstanbul, 1964

- İNAN, Rauf; "Marifetname". **192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul, 1974.
- KABAKLI, Ahmet; **Türk Edebiyatı**, II. Cilt, İstanbul, 1969.
- KARAHAN, Abdulkadir; "Mutasavvıf ve Öğretici Şair Olarak İbrahim Hakkı", **192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul, 1974.
- KURBANOV, Babek Osmanoğlu; "Rönesans Ruhlu Bir Şahsiyet Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri", **Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Ankara, 2003.
- KURNAZ, Cemal; "Felek", **DİA**, XII. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 306-307.
- KUTLUER, İlhan; "Felek", **DİA**, XII. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 303-306.
- KÜLEKÇİ, Numan; "İbrahim Hakkı Hazretleri Çok Yönlü Bir Şahsiyettir", **Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Ankara, 2003.
- LIGHTMAN, Alan; **Yıldızların Zamanı**, çev. Murat ALEV, Ankara, Tübitak Yayınları, 2004, s. 1-2
- MARGENAU, Henry, VARGHESE, Roy Abraham; **Kosmos, Bios, Teos**, çev. Ahmet ERGENÇ, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2002.
- Meydan Larousse**, "Güneş" mad. VIII. Cilt, s. 241.
- MORELON, Regis; "İslam Astronomisinin Genel Bir İncelemesi", **İslam Bilim Tarihi I**, Çev. Habib TÜRKER, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2006.
- NALLINO, C. A; "Astronomi", **İA**, I. Cilt, İstanbul, MEB, 1965.
- NASR, Seyyid Hüseyin; **İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş**, Çev. Nazife ŞİŞMAN, İstanbul, İnsan Yayınları, 1985.

- ; **İslam ve Bilim**, Çev. İlhan KUTLUER, İstanbul, İnsan Yayınları, 2006.
- Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi**, I. Cilt, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1997.
- ÖNAL, Sami; "190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı"; **Türk Kültürü**, Sayı 95, Eylül 1990, s. 42.
- ÖZDEN, Ömer; "Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Göre Varoluş", **Ata. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 12, 1997, s. 277–288.
- ÖZEGE, M. Seyfettin; **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu I**. İstanbul, 1975.
- REVNAKOĞLU, Cemaleddin Server; **Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi**, İstanbul, 1961.
- SAGAN, Carl; **Kozmos: Evren ve Yaşamın Sırları**, Çev. Reşit AŞÇIOĞLU, 3. bs. İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1997.
- SEYYİD ALİ PAŞA; **Mir'atü'l-Alem (Evrenin Aynası)**, Haz. Yavuz UNAT, Ankara, 2001.
- SEZGİN, Fuad. **GAS**, VI. Cilt.
- STANNARD, Russell; **Yeni 1000 Yılda Tanrı**, çev. Atalay ATABEK, İstanbul, Gelenek yayınları, 2002.
- SUYUTİ, Celaledin; **el-Hey'etü's-Seniyye fi'l-Hey'eti's-Sünniyye**, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, nu. 19HK3443/4, 245vr.
- Temel Bilgiler Ansiklopedisi**, "Dünya" mad. Haz. Ruşen Alaylıoğlu, Hamdi Alaylıoğlu, İstanbul, 1979, s. 279.
- TOPALOĞLU, Bekir; "Marifetname", **DİA**, 28. Cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, s. 57-59.
- TOPRAK, Celalettin; **Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası İsmail Fakirullah**, Basılmamış Lisans Tezi, Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1975.

TOPRAK, Feyzullah; "İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler"; **İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler Sempozyumu Tebliğleri**, Siirt, 1984.

USLU, Ferit, **Tanrı ve Fizik Büyük Patlama ve Öncesi**, Ankara, Nobel Yayınları, 2007.

UZLUK, Nafiz; "XVIII. Yüzyıl Fikir Adamlarından Erzurumlu İbrahim Hakkı", **Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Ankara, 2003.

WEINBERG, Setven; **İlk Üç Dakika**, çev. Zekeriya AYDIN, Zeki ASLAN, Ankara, Tübitak Yayınları, 2005.

Yeni Hayat Ansiklopedisi, "Güneş" mad. III. Cilt, Doğan kardeş Yayınları, s. 1422.

YILDIRIM, Mustafa; "Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Tekâmül Anlayışı", **Atatürk Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, sayı 20, 1995, s. 195-204.

ÖZET

ÜNAL, Arif. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sindeki Kozmolojik Görüşlerinin Analizi ve Günümüz Bilimi Açısından Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

Kozmoloji, insanlığın başlangıcından günümüze kadar tarihsel sürecin her döneminde filozofların, düşünürlerin, din adamlarının ve hatta halkın dikkatini çekmiş, bu konuda değişik teori ve düşünceler ileri sürülmüştür.

Biz bu çalışmamızda 18. yy. Osmanlı coğrafyasında ki kozmolojiye bakışı, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın nazarında tahlil edip, İbrahim Hakkı'nın marifetname'sinde bahsettiği Batlamyus Sistemi, Kopernik Sistemi ve İslam Astronomisi başlığı altında ki kozmolojiyle ilgili teorilere 18.yy. Osmanlısında ki müslümanların nasıl baktıklarını anlamaya çalıştık. Ayrıca 20.yy. başlarında ortaya atılan ve günümüzde en geçerli teori olan ve bilimsel olarak temellendirilen Big Bang (Büyük Patlama) teorisinden bahsederek, kozmoloji biliminin günümüze kadar ki gelişim sürecini incelemeye çalıştık.

Anahtar kelimeler:

1. Erzurumlu İbrahim Hakkı
2. Marifetname
3. İslam Astronomisi
4. Batlamyus
5. Kopernik

ABSTRACT

ÜNAL, Arif. The Analysis of Cosmological opinions of İbrahim Hakki's in the Marifetname Book and Its evaluation in Terms of Modern Science, Postgraduate Thesis, Ankara, 2010.

Cosmology since the beginning of humanity philosophers and thinkers of the clergy have attracted the attention of the people. Different theories and ideas in this regard has been proposed.

18 th century work we do in the ottoman geography overview of cosmology from Erzurum İbrahim has commented. İbrahim hakki's in the marifetname ptolemy system the copernican system and that under islamic astronomy theories about cosmology theories about cosmology theories harder for 18th century, the muslims living in the ottoman have investigated how they look. Also 20 th century were put forth at the beginning of the's and today is available from the big bang theory was mentioned, with this theory until today that we have tried to review the evolutionary process.

Key Words:

1. From Erzurum İbrahim Hakki
2. Marifetname
3. İslamic Astronomy
4. Ptolemy
5. Copernican.